

A photograph of Donald Trump and Mark Rutte standing on a red carpet in a grand hall. Trump is on the right, gesturing with his hands, and Rutte is on the left, looking towards him. An American flag is on the left and a Dutch flag is on the right. A staircase is in the background.

Klassenstrijd 2026

1 mei, 2026

**Een uitgave van
het wetenschappelijk
bureau van de SP**

SP. ★

Samenvatting

Klassenstrijd 2026 gaat over de verhouding tussen de werkende en de bezittende klasse in Nederland. We zien dat economische beslissingen die het dagelijks leven van werkenden diepgaand beïnvloeden – over investeringen, organisatie van werk en verdeling van opbrengsten – in toenemende mate buiten democratische invloed plaatsvinden. Deze verschuiving wordt gelegitimeerd via technocratische taal over markten, internationale concurrentie en investeringsklimaat. Het gevolg is dat democratie steeds vaker functioneert als beheer van randvoorwaarden voor kapitaal, in plaats van als middel tot collectieve zelfbeschikking. Daardoor blijft ook de enorme ongelijkheid buiten de discussie: de waardering van arbeid is structureel laag gebleven, de concentratie van vermogensmacht is toegenomen en het fiscale stelsel functioneert nog altijd niet als correctiemechanisme, maar als stabilisator van bestaande ongelijkheid. Geen wonder dat de ontevredenheid groeit. Politiek komt zij het duidelijkst tot uiting bij een groep anti-establishment-partijen met een conservatieve inslag.

Deze dynamiek zien we niet alleen in Nederland. In de meeste westerse landen gaat de dominante politieke tweestrijd tussen enerzijds de conservatieven of reactionairen die zich tegen de heersende macht verzetten, door ons de *anti-establishment conservatieven* genoemd. En anderzijds zien we de partijen die de belangen van het bedrijfsleven volgen, door ons het *kapitaalkrachtige establishment* genoemd. Waarom zijn deze politieke stromingen zo dominant?

In *Klassenstrijd 2026* reflecteren we op twee ideologische rapporten die exemplarisch zijn voor het denken van deze twee stromingen. Het eerste rapport is *Project 2025*, afkomstig van de Amerikaanse denktank Heritage Foundation, die een grote rol speelt in de tweede termijn van Donald Trump. Het tweede is het *Rapport Wennink*, uitgebracht in het kielzog van het *Rapport Draghi* en geschreven door voormalig ASML-topman Wennink. Deze twee rapporten zijn toonaangevend, beleidsvormend en uitermate helder in hun analyse en oplossingsrichting.

De analyse van de anti-establishment conservatieven en het kapitaalkrchtig establishment laat een opmerkelijk dubbelbeeld zien. Op papier staan deze stromingen tegenover elkaar. In de praktijk vullen zij elkaar aan, houden zij elkaar in stand en dienen zij de belangen van (weliswaar vaak verschillende delen van) de bezittende klasse.

Beide stromingen delen een aantal fundamentele speerpunten. Ze richten hun pijlen op een overheid die wordt ervaren als log, bureaucratisch en losgezongen van het dagelijks leven. Ze benadrukken het belang van werk, productiviteit en bijdragen. En ze problematiseren — expliciet of impliciet — een deel van de bevolking dat niet (of niet zichtbaar) bijdraagt. Zeker daar, in die overlappende analyses, slagen zij erin hun tegenstanders in de verdediging te drukken.

De klassenervaring van opgelegde normen

Wat anti-establishment conservatieven succesvol doen, is het framen van maatschappelijke conflicten als conflicten over normen die van bovenaf worden opgelegd. Of het nu gaat om klimaatmaatregelen, gezondheidsbeleid of culturele omgangsvormen: de boodschap is telkens dat ‘anderen’ bepalen hoe jij moet leven. Die normatieve druk wordt niet als abstract ervaren, maar als een dagelijks gevoel van betutteling — vaak afkomstig van hogeropgeleide professionals, bureaucraten en experts.

Daar waar deze normen vaak worden verdedigd als rationeel, noodzakelijk of moreel juist, weten anti-establishment conservatieven ze te koppelen aan een klassenervaring: mensen die weinig zeggenschap ervaren, krijgen wel steeds meer regels opgelegd. Dat anti-establishment conservatieven hierin slagen, komt omdat er een kern van waarheid in zit. Beleidsinterventies worden steeds vaker vormgegeven zonder betrokkenheid van degenen die ze moeten dragen, en zonder duidelijke democratische handremmen. Zo ontstaat het beeld van een staat die corrigeert in plaats van ondersteunt. Wie antwoordt door het gedrag van burgers te problematiseren — door meer regels, meer handhaving, meer voorwaarden — bevestigt het frame van ‘de linkse elite’ die anderen wantrouwt.

Er is geen alternatief

Het kapitaalkrchtig establishment opereert anders, maar niet minder effectief. Daar wordt economische noodzaak ingezet om politieke keuzes te depolitiseren. Gebrek aan economische groei, een matig investeringsklimaat, toenemende vergrijzing en achterblijvende productiviteit worden gepresenteerd als externe feiten waarop slechts één rationeel antwoord mogelijk is: hun beleidsagenda. Wie vragen stelt, wordt weggezet als onverantwoord.

Opvallend is hoe weinig tegenspraak deze analyses krijgen. Niet omdat ze zo sterk zijn, maar omdat ze het debat zo smal maken. De centrale vraag wordt niet meer wie beslist of wie profiteert, maar hoe snel en hoe efficiënt beleid kan worden uitgevoerd — bij voorkeur buiten het zicht van democratische processen.

“Waarom kon je het eigenlijk zo goed vinden met voor een SP'er ‘abjecte’ mensen als Frits Bolkestein en Pim Fortuyn?”

“Ik vond dat geen abjecte mensen. Ze hadden abjecte ideeën. Maar de interesse die ik in die mensen had was, dat ze me uitdaagden om een antwoord erop te formuleren.”

Jan Marijnissen, in een interview met de Tribune in 2002

Wie andere keuzes maakt, wordt al snel in het defensief gedwongen. Wie zo wordt verleid tot het verdedigen van de verzorgingsstaat, publieke voorzieningen en regulering komt amper toe aan een eigen verhaal over wat voor economie gewenst is.

De gedeelde kritiek op de staat

Beide stromingen zijn het opvallend eens over één punt: de staat werkt niet. Voor de anti-establishment conservatieven is zij een vijandige macht die het volk wantrouwt. Voor het kapitaalkrchtig establishment is zij een inefficiënt obstakel dat investeringen vertraagt. In beide verhalen is bureaucratie het symbool van alles wat misgaat: traag, onbegrijpelijk, frustrerend en bovenal onpersoonlijk.

Voor veel mensen resoneert deze kritiek sterk. Niet omdat zij tegen collectieve voorzieningen zijn, maar omdat zij de staat vooral kennen als een systeem van formuleren, controles, verboden en verplichtingen. Een plek waar fouten zwaar worden afgestraft en vertrouwen ontbreekt. Het toeslagenschandaal was geen uitzondering, maar een extreem voorbeeld van een structuurlogica die al veel langer bestaat.

Het is begrijpelijk om de neiging te hebben deze overheid te verdedigen, omdat zij historisch gezien een van de succesvolste manieren is geweest waarop solidariteit is georganiseerd. Maar wie dat doet, loopt het risico mensen de indruk te geven hun dagelijkse frustraties met diezelfde overheid niet serieus te nemen. Terwijl de kern van onze politiek juist zou moeten zijn dat een van de grote problemen is dat de staat is ingericht tegen de belangen van werkenden — te wantrouwend en te weinig democratisch.

Het belang van werk

Misschien wel het meest riskante gemeenschappelijke element is de manier waarop beide stromingen kijken naar mensen die — al dan niet door omstandigheden gedwongen — niet werken. In verschillende gedaantes klinkt dezelfde morele scheidslijn door: wie bijdraagt verdient erkenning; wie niet bijdraagt, vormt een probleem. Dat narratief is diep verweven met ideeën over verdienste, zelfstandigheid en waardigheid.

Socialisten kunnen hier niet simpelweg tegenover stellen dat “niet iedereen kan werken”. Dat is feitelijk juist, maar politiek onvoldoende. Want het raakt niet aan het onderliggende probleem: een samenleving waarin werk centraal staat voor waardigheid, maar tegelijkertijd steeds slechter is georganiseerd. Waarin werkenden autonomie verliezen, vakmanschap wordt uitgehold en mensen die wél willen werken vastlopen in systemen die hen uitputten.

Als wij dit debat verliezen, belanden we in de positie van de verdedigers van armoede, afhankelijkheid en uitkeringen. Dat is funest, niet alleen strategisch, maar ook inhoudelijk. Want onze kernopgave ligt niet in het verdedigen van niet-werken, maar in het organiseren van waardig werk, zeggenschap en eerlijke beloning.

Tijd voor een ander debat

In dit rapport betogen we dat de eerder genoemde onvrede momenteel vaak wordt opgepakt door politieke krachten die haar vertalen naar culturele onvrede of vijandbeelden. Daarmee krijgen gevoelens van frustratie wel een uitlaatklep, maar geen oplossing. De structurele problemen rond zeggenschap op het werk en in de economie blijven bestaan. De vraag is niet waarom onvrede ontstaat, maar wie erin slaagt haar te organiseren en richting te geven.

In de strategische delen van het rapport spelen de inzichten van Joan C. Williams en Dan Evans een belangrijke rol. Zij laten zien dat succesvolle politieke mobilisatie onder werkenden niet draait om morele verheffing, maar om aansluiting bij de dagelijkse realiteit van werk en vakmanschap. Het rapport benadrukt dat werk niet alleen een inhoudelijk strijdpunt is, maar ook een cruciale bron van overtuigings- en organisatiekracht. Een socialistische strategie die werk veronachtzaamt of uitsluitend cultureel benadert, loopt het risico irrelevant te worden voor grote delen van de werkende klasse.

Daarbij is het essentieel dat we niet alleen reageren op aanvallen, maar zelf een toekomstbeeld ontwikkelen dat begrijpelijk en aantrekkelijk is. Een verhaal waarin niet de staat of de markt centraal staat, of wat investeerders belangrijk vinden, maar de mensen die het werk doen — hun waardigheid, vakmanschap, solidariteit en zeggenschap. En, waar dat maar even mogelijk is, ook eigenaarschap.

Daarnaast vraagt dit om terughoudendheid in het opleggen van regels, die inzetten op gedragsverandering. Maatschappelijke problemen worden dan namelijk benaderd als uitkomsten van individuele keuzes: mensen moeten gezonder leven, duurzamer consumeren, meer investeren in hun inzetbaarheid. Deze benadering suggereert dat verbetering mogelijk is zonder de onderliggende structuren te veranderen. Het rapport betoogt dat dit niet alleen tekortschiet, maar ook politiek schadelijk is. Door problemen te individualiseren, versterkt deze benadering het idee dat falen persoonlijk is en succes verdiend, en verzwakt zij het vermogen om collectieve tegenmacht op te bouwen.

Democratische handremmen — zoals referenda, eventueel in combinatie met burgerberaden — zijn geen luxe, maar voorwaarden om collectieve besluiten te legitimeren. Democratie moet niet eindigen bij verkiezingen. Ook na de verkiezingen moeten mensen een stem hebben.

Een ander mensbeeld

Het rapport is een expliciet pleidooi voor een ander mensbeeld en systeemverandering. Nooit anti-mens, altijd wantrouwen richting systemen die mensen klein houden. Niet het gedrag van werkenden staat ter discussie, maar hun positie binnen een economisch systeem waarin zij steeds minder zeggenschap hebben. Vanuit deze analyse wordt democratie opnieuw gedefinieerd als een emancipatieproject: een voortdurende strijd om invloed op beslissingen die onze samenleving vormgeven. Zeggenschap is daarbij het centrale begrip. Het gaat om zeggenschap over werk, over publieke voorzieningen en — cruciaal — over investeringen.

Investeringen vormen de spil van economische macht. Wie bepaalt waar kapitaal naartoe gaat, bepaalt welke sectoren groeien, welke banen ontstaan en welke regio's zich ontwikkelen. Zolang deze beslissingen alleen worden genomen door private investeerders, blijft de democratie afhankelijk. Collectieve zeggenschap over investeringen wordt in dit rapport daarom niet gepresenteerd als een technisch beleidsvraagstuk, maar als een strategische breuk met de logica van het bestaande systeem. Het biedt ook een direct antwoord op het kapitaalkrchtig establishment: wanneer we zelf gaan over investeringen, hoeven we niet langer beleid te maken in reactie op de verwachtingen van investeerders.

Deze politieke agenda vraagt om andere keuzes bij economische vraagstukken. Niet primair herverdelen, maar verdienen — in de zin van predistributie: lonen omhoog, werkzekerheid vergroten, zeggenschap op de werkvloer afdwingen. Niet omdat herverdeling onbelangrijk is, maar juist omdat ze alleen duurzaam is wanneer ze rust op de zeggenschap van en solidariteit tussen werkende mensen.

Een ander debat begint niet bij betere argumenten, maar bij een andere positie. Niet boven mensen, maar naast hen. Niet als beheerders van het bestaande, maar als bondgenoten in de strijd om werk, zeggenschap en waardigheid. Dat is de ideologische ruimte die wij zien voor de toekomst van de socialistische strijd.

Inhoudsopgave

1.	Inleiding	9
Deel 1: De dominante politieke tweestrijd		12
2.	Anti-establishment conservatieven en <i>Project 2025</i>	15
2.1	De linkse elite als vijand	16
2.2	De markt als rechtvaardigheid	19
2.3	Een wereld vol vijanden	21
2.4	Socialistische antwoorden op anti-establishment conservatieven	23
3.	Het kapitaalkrchtig establishment en Wennink	25
3.1	Europa staat aan de rand van de afgrond	25
3.2	Je moet het geld wel eerst verdienen	30
3.3	Dat is niet goed voor het investeringsklimaat	32
3.4	Waarom krijgen zij dat gratis? Van jouw belastingcenten!	36
3.5	Socialistische antwoorden op het kapitaalkrchtig establishment	36
4.	Een ander debat	38
Deel 2: Over de verdeling tussen de werkende en de bezittende klasse		40
5.	De waardering van werk	43
5.1	<i>Klassenstrijd 2025</i>	43
5.2	Update	43
6.	Vermogen in Nederland	45
6.1	De kernbevindingen uit <i>Klassenstrijd 2025</i>	45
6.2	De schijnbare afname van vermogensongelijkheid	45
6.3	De Netto Vermogens Matrix (NVM)	45
6.4	De vele soorten vermogen van de bezittende klasse	46
6.5	Vermogens zijn niet gelijker geworden	47
7.	De ‘onvermogensbelasting’	48
7.1	Wat Nederlanders willen	48
7.2	Wat er gebeurde	49
7.3	Perceptie en werkelijkheid	50
7.4	Werkende mensen betalen de onvermogensbelasting	51
8.	Vermogensbelasting: van diagnose tot uitstel	52
8.1	Nederland als uitzonderingsland	52
8.2	“Een fiscaal monster van Frankenstein”	53
8.3	De macht van de lobby	54
8.4	De magere oogst van het IBO-rapport	55
8.5	Structurele tegenkrachten	56
8.6	De onwil om vermogens aan te pakken	58
9.	De stand van de klassenstrijd	59
Deel 3: Gesprekken over klassenstrijd		62
10.	‘Wij zijn toch de intellectuelen?’	65
11.	“Grip is geen luxe. Het is een bestaansvoorwaarde.”	75
12.	Conclusie <i>Klassenstrijd 2026</i>	83

“The bad news today is that our political establishment and cultural elite have once again driven America toward decline.” – Kevin D. Roberts, voorwoord *Project 2025*

“Onze sterke economische basis verkrumelt. Dat heeft grote gevolgen en gaat ons allemaal raken. Als we geen actie ondernemen zal onze kwaliteit van leven hard achteruit gaan.” – Peter Wennink, voorwoord *Rapport Wennink*

1. Inleiding

In de meeste westerse landen gaat de dominante politieke tweestrijd momenteel tussen enerzijds de conservatieven die zich tegen de heersende macht verzetten, en anderzijds de liberalen die onderdeel zijn of zich verwant voelen met het economische establishment. Ondanks de grote problemen van deze tijd, zijn het in weinig landen socialisten die een doorslaggevende rol spelen of daadwerkelijk aan de macht zijn. Met ‘socialisten’ doelen we hier op de antikapitalistische krachten: een breed spectrum dat loopt van stromingen die het kapitalisme grondig willen reguleren en inperken tot bewegingen die streven naar een geheel andere economische orde.

Hoe kan het dat die andere politieke stromingen zo dominant zijn? Dat antwoord is niet eenvoudig. Wat we zien is dat de meest offensieve voorstellen voor een alternatieve culturele en maatschappelijke ordening komen van de conservatieven, die inspelen op breed gevoelde ideeën over decentrale zeggenschap en autonomie.¹ Voor hen is het establishment, in de vorm van een zeer breed gedefinieerde ‘linkse elite’, vooral de hinderlijke ander die gewone mensen voorschrijft wat zij wel en niet mogen doen — iets waar men in hun visie zoveel mogelijk van af moet. Als geen ander weten zij in te spelen op het gevoel van machteloosheid dat veel mensen herkennen. Het soms paradoxale monsterverbond dat zij hebben gesloten met enkele Big Tech-miljardairs zet de status quo behoorlijk op z’n kop.²

Tegelijkertijd voelen de winnaars van het huidige systeem zich thuis bij het establishment. In hun meritocratisch wereldbeeld zijn zij simpelweg de talentvolsten, en moet de overheid vooral mensen die bereid zijn te investeren faciliteren in plaats van in de weg zitten. Deze economische elite presenteert plannen om de eigen bedrijvigheid te laten floreren; het productieve deel van de bevolking wordt daarbij beloond met goedbetaalde banen. De ‘BV Nederland’ moet concurreren op het internationale speelveld — zo nodig met een publiek duwtje in de rug. Alles voor het vestigingsklimaat. Sociale regelingen zijn dan al snel een last die niet te dragen is, en moeten nu worden afgebroken om verdere afbraak in de toekomst te voorkomen.

Wat betekent dit alles voor socialisten? Wat moeten wij hier tegenover zetten? Wat is ons aantrekkelijke alternatief voor de aangewakkerde cultuuroorlog? En wat is ons antwoord op de eeuwige economische competitie tussen bedrijven en landen? Het is aan socialistische denkers en bewegingen om alternatieven te ontwikkelen die passen bij de uitdagingen van deze tijd. In het eerste deel van dit rapport willen we daaraan bijdragen door te reflecteren op twee ideologische rapporten die exemplarisch zijn voor het denken van de twee hierboven besproken stromingen. Het eerste rapport is *Project 2025*, afkomstig van de Amerikaanse denktank Heritage Foundation, die een grote rol speelt in de tweede termijn van Donald Trump. Het tweede is het *Rapport Wennink*, uitgebracht in het kielzog van het rapport van Mario Draghi, en in opdracht van de regering Schoof geschreven door ASML-topman Peter Wennink.

In de inleiding van deel 1 zetten we uiteen hoe deze stromingen meestal worden aangeduid, en hoe wij denken dat we ze moeten noemen wanneer we ze analyseren vanuit een socialistisch perspectief. Vervolgens onderzoeken we welk wereldbeeld er in deze rapporten wordt geschetst, welke maatschappelijke problemen er worden geïdentificeerd en welke oplossingsrichtingen men formuleert. Telkens reflecteren we op de vraag wat hiervan de gevolgen zijn voor socialisten, en het soort antwoorden dat socialisten kunnen formuleren.

De rapporten die we analyseren zijn toonaangevend, beleidsvormend en uitermate helder in hun analyse en oplossingsrichting. Hoewel de politieke stromingen waaraan ze verwant zijn onderling diverser zijn dan uit de rapporten op te maken is, zijn het waardevolle bronnen.³ Een analyse van en reflectie op deze rapporten helpt degene die wil begrijpen wat de denkbeelden van deze twee ideologische richtingen zo overtuigend maakt voor grote groepen mensen. Ook is een dergelijke analyse nuttig om te snappen waar de grote uitdagingen voor socialisten liggen.

Het tweede deel van dit rapport biedt een geactualiseerde analyse van de klassenstrijd in Nederland. De bevindingen uit *Klassenstrijd 2025* — over de groeiende vermogensongelijkheid, de verschuivende verdeling van de economische opbrengsten en de terughoudende rol van de overheid — worden hier aangevuld met de meest recente cijfers en inzichten. Daarmee kwalificeren we wat de economische gevolgen zijn van het uitblijven van mobilisatie van de werkende klasse.

We actualiseren de ontwikkelingen in het vermogen van de rijkste tien procent en de waardering van arbeid zoals gemeten met de WerkWaarderingsWaarde (waarover we vorig jaar ook publiceerden in economenblad ESB⁴). Daarnaast onderzoeken we de vraag wat er de afgelopen jaren is gebeurd rondom het belasten van vermogen. Dat doen we deels aan de hand van de verkiezingen, en deels aan de hand van een gezaghebbend ambtelijk rapport over vermogen.

Tot slot bestaat het derde deel van dit rapport uit een aantal verdiepende gesprekken die betrekking hebben op de onderwerpen die in eerdere hoofdstukken aan bod zijn gekomen. Met Joan C. Williams, auteur van het invloedrijke boek *White Working Class* (2017), spreken we over haar afgelopen jaar gepubliceerde boek *Outclassed* en over de vraag in hoeverre progressieve elites strategisch kunnen opereren in ideologische debatten. Zijn zij wel in staat om te blijven hameren op de economische belangen van de werkende klasse, zonder zich te laten verleiden tot debatten die meer te maken hebben met hun eigen diep gevoelde culturele voorkeuren? Ook bespreken we welke strategieën socialisten kunnen ontwikkelen op terreinen waar vragen rond autoriteit en bureaucratie centraal staan. Aan dit gesprek nam ook Dan Evans deel, auteur van het boek *A Nation of Shopkeepers* (2023), die uitgebreid aan het woord kwam in *Klassenstrijd 2025* en dat jaar ook de Klassenstrijd-lezing verzorgde.

Ook spreken we met Fabian Dekker, arbeidssocioloog en kroonlid van de Sociaal-Economische Raad, die dit jaar op de 1 mei-bijeenkomst de Klassenstrijd-lezing uitspreekt. Met hem hebben we het over hoe de organisatie van werk de afgelopen decennia is veranderd en wat deze veranderingen te maken hebben met politieke ontwikkelingen. Tijdens het gesprek komt de afgenomen zeggenschap, toenemende bureaucratie en het structureel onderwaarderen van vakmanschap aan bot. Deze hebben niet alleen geleid tot werkdruk en vertrek uit cruciale sectoren, maar dragen ook bij aan een groeiend gevoel dat de politiek niet langer aan de kant van werkenden staat. Dekker heeft het over het verdwijnen van sociale buffers, de opkomst van symbolisch kapitaal als nieuwe hiërarchie, de manier waarop technologie werk kan versterken of uithollen, en waarom waardig werk een politieke voorwaarde is voor democratisch vertrouwen. Het roept de vraag op of een modern socialistisch verhaal niet moet beginnen bij de dagelijkse werkelijkheid van werkenden.

Aan het slot van dit rapport reflecteren we op de belangrijkste bevindingen van ons onderzoek, en doen we suggesties voor de agenda van socialisten voor de komende tijd.

Ruud Kuin – Hoofd van het wetenschappelijk bureau van de SP

Bart Linssen – Senior onderzoeker bij het wetenschappelijk bureau van de SP

Deel 1

De dominante politieke tweestrijd

In de komende hoofdstukken onderzoeken we de twee stromingen die de politieke richting in het Westen de afgelopen decennia het sterkst hebben bepaald. Daarbij vermijden we bewust de traditionele aanduidingen als links, midden of rechts. Die termen roepen weliswaar intuïtieve beelden op, maar missen inhoudelijke precisie en lijken voor iedereen wat anders te betekenen. Ze zeggen weinig over de manier waarop macht wordt georganiseerd, hoe maatschappelijke problemen worden geïnterpreteerd, en welke belangen centraal staan. Ook met woorden als radicaal en extreem zijn we terughoudend, omdat ze een grote normatieve lading hebben en verhullen dat alle stromingen radicale en extreme kanten hebben. Zo wordt de discussie beëindigd nog voordat zij überhaupt inhoudelijk kan beginnen.

Deze keuzes moeten niet worden verward voor enige vorm van sympathie voor beide stromingen. Het doel van de analyse in de volgende hoofdstukken is een beter beeld te krijgen van waarom grote groepen mensen zich aange-trokken voelen tot deze twee stromingen. Daarom past het beter begrippen te gebruiken die met een zekere mate van neutraliteit helder maken wie deze groepen zijn en waar ze voor staan.

De eerste stroming noemen we de anti-establishment conservatieven. Zij kenmerken zich door een scherp verzet tegen de gevestigde orde. Hun wereldbeeld is opgebouwd rond het idee van een deugzaam volk tegenover een corrupte elite. Politicologen vatten dit vaak samen onder de noemer populisme, maar die term is verwarrend: in het publieke debat wordt 'populistisch' al snel gebruikt als scheldwoord voor simplificatie of misleiding, terwijl vrijwel elke politicus zich soms van zulke retoriek bedient.

Wat deze stroming daarnaast onderscheidt is het wereldbeeld: conservatisme, dat maatschappelijke veranderingen wil stoppen en zelfs terugduwen in de richting van een geïdealiseerd verleden. Dit is in Nederland te zien bij Wilders, wiens visie op nationale identiteit en bevolkingssamenstelling expliciet verwijst naar een vermeend verloren tijd. Trumps "Make America great again" dekt ook precies die wens. Overigens zijn er ook goede argumenten om (delen van) deze beweging niet conservatief maar reactionair te noemen.

De tweede stroming noemen we het kapitaalkrachtig establishment. Deze stroming is cultureel wat minder eenduidig te benoemen, maar minstens zo herkenbaar. Het gaat om de groep mensen, instituten en bedrijven die door hun

kapitaalpositie en maatschappelijke invloed de contouren van het beleid bepalen. 'Liberalisme' dekt de lading slechts deels, maar is vaak niet van toepassing, zoals bij de Christendemocraten. Het is in de eerste plaats hun economische wereldbeeld dat hen bindt.^v

Dit wereldbeeld is niet los te zien van de posities die deze groep inneemt. De leidende figuren in deze stroming zijn zelden zelf grootkapitaalbezitters, maar bewegen zich wél in een politieke cultuur waarin het kapitaal nauwelijks wordt bekritiseerd en eerder als noodzakelijke richtinggevende kracht wordt gezien. De term kapitaalkrachtig establishment maakt duidelijk dat het beschermen van het bezit van kapitaal en de nabijheid tot macht belangrijke kenmerken zijn.

Deze indeling past perfect op de politieke verhoudingen in het Westen. Het gaat om Trump versus Biden en Clinton, om Farage tegenover Starmer, Le Pen tegen Macron, Meloni tegenover Draghi, Weidel tegen Merz. Twee kampen die elkaar op het eerste gezicht bestrijden, maar die samen de grenzen van het politieke speelveld bepalen. Nederland is geen uitzondering; met Wilders tegenover Jetten volgt Nederland precies de ontwikkeling van het hele westen.

In de komende hoofdstukken analyseren we de wereldbeelden die deze stromingen hanteren: welke problemen signaleren zij, welke oorzaken wijzen zij aan, en welke oplossingen formuleren zij? En vooral: wat betekenen die analyses voor socialisten? Welke uitdagingen werpen ze op, en wat voor soort antwoord is vanuit socialistisch perspectief noodzakelijk?

We doen dat aan de hand van twee invloedrijke documenten: *Project 2025*, afkomstig van de Amerikaanse anti-establishment conservatieve denktank The Heritage Foundation; en het *Rapport Wennink*, geschreven in opdracht van het kabinet-Schoof en nauw verbonden met het Draghi-rapport.

Deze rapporten zijn beleidsvormend, ideologisch helder en fungeren als blauwdrukken voor twee uiteenlopende, maar machtige politieke richtingen. Een analyse ervan helpt niet alleen om te begrijpen waarom deze denkbeelden zoveel mensen aanspreken, maar ook om scherp te krijgen waar de grote strategische opgaven voor socialisten liggen.

2. Anti-establishment conservatieven en Project 2025

In 2023 publiceerde de Heritage Foundation het rapport *Mandate for Leadership. The Conservative Promise. Project 2025. Presidential Transition Project* — kortweg *Project 2025*. Met dit document probeerde de Amerikaanse conservatieve beweging richting te geven aan de inrichting van een mogelijk republikeins presidentschap in 2025. Het rapport telt ruim 900 pagina's en is samengesteld door een groot aantal auteurs en organisaties.

Tijdens de Amerikaanse presidentsverkiezingen van eind 2024 speelde *Project 2025* een dubbele rol. Enerzijds bood het inhoudelijke richting aan de prioriteiten van de Amerikaanse conservatieve beweging.^{vi} Anderzijds was het project onderdeel van de conservatieve campagne, waar het lang niet bij iedereen in goede smaak viel.^{vii} Niet voor niets was Donald Trumps houding ten opzichte van *Project 2025* opportunistisch: ondanks overduidelijke raakpunten en betrokkenheid in het verleden, distantieerde hij zich er publiekelijk van waar dat maar mogelijk was.^{viii}

Aan de invloed van het rapport deed dit alles weinig af. Ruim anderhalf jaar na het begin van Trumps presidentschap zijn de contouren van *Project 2025* duidelijk zichtbaar in het gevoerde beleid.^{ix} Wie het rapport leest, ziet bovendien dat veel speerpunten overeenkomen met de agenda van Europese anti establishment conservatieven — vaak omschreven als rechts populistten. Tegelijkertijd is het moeilijk om in Europa een document te vinden dat dezelfde samenbindende functie vervult als *Project 2025* in de Verenigde Staten. Daarom kiezen we er in dit rapport voor om deze Amerikaanse tekst centraal te stellen. De onvermijdelijke Amerika specifieke elementen nemen we daarbij voor lief en plaatsen we waar nodig in context.

De opstellers van *Project 2025* omschrijven hun taak als een poging om — nog vóór een conservatieve president is gekozen — een uitvoerbare agenda klaar te hebben liggen. Zij benadrukken dat vooral in het begin van een presidentiële termijn grote beleidswijzigingen gerealiseerd kunnen worden. Omdat presidentskandidaten zelf pas laat zekerheid hebben over hun kansen, beginnen zij vaak te laat met de voorbereiding; de verantwoordelijkheid ligt daarom bij andere actoren.

“In recent election cycles, presidential candidates normally began transition planning in the late spring of election year or even after the party's nomination was secured. That is too late.”

Het rapport biedt een scherpe combinatie van urgentie en handelingsperspectief. De urgentie komt tot uiting in de stelling dat het volgens de auteurs buitengewoon slecht gaat met de Verenigde Staten. De toon doet denken aan Trumps “American carnage”-retoriek uit zijn inaugurele rede van 2017. De centrale boodschap: de ‘heersende linkse elite’ heeft het land economisch en cultureel naar de rand van de afgrond geleid:

“Look at America under the ruling and cultural elite today: Inflation is ravaging family budgets, drug overdose deaths continue to escalate, and children suffer the toxic normalization of transgenderism with drag queens and pornography invading their school libraries.”

Tegelijkertijd biedt het rapport een duidelijk handelingsperspectief, dat niet in de laatste plaats geloofwaardig wordt door de verwijzing naar een eerdere editie uit de jaren tachtig, die volgens de auteurs heeft bijgedragen aan het succes van president Reagan — opnieuw op een moment waarop de linkse elite het land naar de afgrond zou hebben geleid. De kern van dit verhaal: verandering is mogelijk, mits men bereid is tot radicale actie.

“The legacy of Mandate for Leadership, and indeed of the entire Reagan Revolution, is that if conservatives want to save the country, we need a bold and courageous plan. This book is the first step in that plan.”

“Conservatives have just two years and one shot to get this right. With enemies at home and abroad, there is no margin for error. Time is running short. If we fail, the fight for the very idea of America may be lost.”

De invloed van *Project 2025* en van de organisaties daarachter is moeilijk te overschatten. Veel betrokkenen bekleden inmiddels invloedrijke posities binnen de regering Trump^x, en zoals eerder gesteld is een aanzienlijk deel van de plannen al in praktijk gebracht. Vanuit het perspectief van de opstellers is het project dus zonder meer geslaagd. De leus

“personnel is policy”, die centraal staat in *Project 2025*, is daarbij essentieel: door niet de wetten, maar de uitvoerders te vervangen door loyalisten, kan effectief beleid gerealiseerd worden zonder het wetgevingsproces te hoeven doorlopen. En, misschien nog wel belangrijker voor *Project 2025*, zo kan links worden gestopt.

“The Left derives its power from the institutions they control. But those institutions are only powerful to the extent that constitutional officers surrender their own legitimate authority to them.”

In dit hoofdstuk onderzoeken we de centrale analyse van *Project 2025*. Het document is omvangrijk, met uiteenlopende en soms ronduit tegenstrijdige voorstellen. Daarom concentreren we ons op de inleiding, geschreven door Kevin D. Roberts, politiek strateeg, historicus en sinds 2023 voorzitter van de Heritage Foundation. Dit geeft ons een zo eenduidig mogelijk beeld van de analyse, doelen en strategieën van de beweging. Tegelijkertijd moeten we rekening houden met het feit dat Roberts bepaalde accenten legt die niet geheel representatief hoeven te zijn voor het volledige netwerk van organisaties achter *Project 2025*.^{xi}

Aan het begin van de inleiding worden vier fronten geïdentificeerd: (1) Het herstellen van de familie als hoeksteen van het Amerikaanse leven en het beschermen van kinderen; (2) Het ontmantelen van de overheid en een terugkeer naar zelfbestuur; (3) Het verdedigen van de nationale soevereiniteit, grenzen en het bestrijden van wereldwijde bedreigingen; (4) Het verzekeren van het door God gegeven recht om vrij te leven.

Deze vier fronten zijn richtinggevend voor het project, maar zijn als startpunt minder bruikbaar voor onze analyse, omdat ze de onderliggende probleemanalyse onvoldoende zichtbaar maken. Daarom richten wij ons op drie overkoepelede vragen die beter inzicht geven in het wereldbeeld dat *Project 2025* projecteert: Wie zijn ‘wij’ en wie zijn ‘zij’? Wat is de rol van de markt in de economie? En wat is de kern van internationale politiek?

Bij het beantwoorden van deze vragen volgen we steeds dezelfde procedure. Eerst onderzoeken we welke vragen en antwoorden *Project 2025* bevat. Meteen daarna analyseren we welke kansen en uitdagingen deze vraagstukken en antwoorden opleveren voor socialisten.

Met deze opzet als leidraad kunnen we voorbij de veelheid aan voorstellen en retoriek kijken en de kern van *Project 2025* blootleggen: het onderliggende wereldbeeld dat richting geeft aan de hedendaagse anti-establishment conservatieve beweging. Door deze fundamenteen zichtbaar te maken, wordt duidelijk welke strategieën en aannames het project drijven, en welke maatschappelijke onvrede het (in potentie) weet te mobiliseren. Tegelijkertijd ontstaat zo een scherp kader om te begrijpen waar socialisten in dit politieke landschap mee geconfronteerd worden — en waar mogelijke aanknopingspunten liggen om een overtuigend alternatief te formuleren.

2.1 De linkse elite als vijand

Roberts schetst een scherpe hoofdtegenstelling in de Amerikaanse samenleving: aan zijn kant staat ‘het Amerikaanse volk’; daartegenover de (nationale en internationale) linkse elite. De vraag wie of wat links is, wordt daarbij fundamenteel anders beantwoord dan binnen socialistische kringen. Ideeën over klasse spelen maar een beperkte rol, al vormen spanningen tussen verschillende klassen wel degelijk de basis voor de fricties die worden omschreven. Ook de term heersende klasse wordt met enige regelmaat gebruikt, maar is hier synoniem aan links.

‘Links’ staat bij Roberts voor iedereen die voor anderen wil bepalen wat zij moeten doen: overheid, media, internationale organisaties, uitvoeringsdiensten, instituties en experts. ‘Rechts’ (een term die hij zelden gebruikt) wordt impliciet gekoppeld aan de ‘gewone’ hardwerkende Amerikaan.^{xii}

In dit wereldbeeld is overheidshandelen al snel een ander woord voor socialisme. Want waar het arbeidscontract volgens Roberts vrijwillig is, is de macht die de staat over jou heeft dat niet.^{xiii} Democratische besluitvorming, met name wanneer deze op grote afstand plaatsvindt, wordt daarmee een vorm van gedwongen vrijheidsontneming — anderen die voor jou beslissen wat goed is.

“Progressive elites speak in lofty terms of openness, progress, expertise, cooperation, and globalization. But too often, these terms are just rhetorical Trojan horses concealing their true intention—stripping “we the people” of our constitutional authority over our country’s future.”

Dit inzicht is cruciaal voor wie wil begrijpen waarom *Project 2025* zo uitgesproken anti institutioneel is. Publieke organisaties gelden als machtsbron van links.^{xiv} Tegelijkertijd levert dit uitgangspunt wel interne spanningen op. Men wil ‘linkse’ instituten ontmantelen of overnemen, maar is daarbij aangewezen op macht uitoefenen via diezelfde instituten, met name het presidentschap. Deze mag niet te veel macht hebben — behalve wanneer die macht wordt ingezet om het federale apparaat terug te snoeien en institutionele tegenmacht te breken.

“A President who (...) uses his or her office to reimpose constitutional authority over federal policymaking can begin to correct decades of corruption and remove thousands of bureaucrats from the positions of public trust they have so long abused.”

In plaats van opgelegde regels, ziet Roberts meer in decentralisatie en zelfbestuur van gemeenschappen.

“The American Republic was founded on principles prioritizing and maximizing individuals’ rights to live their best life (...). the rich and powerful (...) resent Americans’ audacity in insisting that we don’t need them to tell us how to live. It’s this inalienable right of self-direction (...) that the ruling class disdains.”

De verhouding tussen elites en het volk is in elk politiek project belangrijk.^{xv} In *Project 2025* wordt deze verhouding zeer scherp gesteld. Men presenteert het Amerikaanse volk als capabel en moreel zelfstandig, maar zij wordt tegengewerkt door een neerbuigende linkse elite die burgers niet vertrouwt en haar wil oplegt — of het nu gaat om antiracisme, klimaatbeleid of diversiteitsbeleid.^{xvi}

“To the Left, these assertions of patriotic self-assurance are [...] proof that, in fact, we need a ruling elite making decisions for us.”

“Left to our own devices, the American people rejected European monarchy and colonialism just as we rejected slavery, second-class citizenship for women, mercantilism, socialism, Wilsonian globalism, Fascism, Communism, and (today) wokeism.”

Wie de wereld door een socialistische lens beschouwt, zal een deel van deze analyse herkennen. Enerzijds zijn er overeenkomsten: kritiek op de heersende klasse, maar ook op grote delen van de professional en managersklasse, die neerkijkt op heersende waarden van de arbeidersklasse, of praktisch geschoolde mensen.^{xvii} Anderzijds verankeren ook veel socialisten graag sociale rechten in wet en regelgeving. Wat door deze socialisten als bescherming of emancipatie wordt gezien, wordt door anti establishment conservatieven weggezet als wantrouwen tegenover het volk, dat zelf prima in staat is het goede te doen.^{xviii}

Hierbij valt op dat de gegeven definitie van linkse elite nagenoeg grenzeloos is. Ook de eigenaren en bestuurders van grote bedrijven doen in de ogen van *Project 2025* mee met de bevoogdende regels van links. Daarmee ageren de anti-establishment conservatieven tegen de heersende klasse op een manier die grote overeenkomsten heeft met de agitatie die socialisten historisch gezien veel hebben gebruikt.

“Those who run our so-called American corporations have bent to the will of the woke agenda and care more for their foreign investors and organizations than their American workers and customers. Today, nearly every top-tier U.S. university president or Wall Street hedge fund manager has more in common with a socialist, European head of state than with the parents at a high school football game in Waco, Texas. Many elites’ entire identity, it seems, is wrapped up in their sense of superiority over those people. But under our Constitution, they are the mere equals of the workers who shower after work instead of before.”

Het narratief van anderen de les willen lezen wordt versterkt door te wijzen op de vele vormen van hypocrisie. Regels zijn er telkens voor anderen, terwijl elites zichzelf uitzonderen.

“We see the same corruption [...] whenever billionaire climate activists [...] fly to A-list conferences on their private jets. Or when COVID-19 shutdown politicians [...] were caught at the hair salon or dining at fancy restaurants after moralizing about how everyone else must stay home [...].”

Los van de anti-establishment-kant van het verhaal, problematiseert *Project 2025* de morele aanspraak van milieubeleid. Opgelegd klimaatbeleid wordt gepositioneerd als anti mens: beperkend voor welvaart en levenskwaliteit, en in strijd met menselijke vindingrijkheid.

“At its very heart, environmental extremism is decidedly anti-human. [...] Abandoning confidence in human resilience and creativity [...] would raise impediments to the most meaningful human activities.”

Bij migratie en grensbeleid wordt dit uitgebouwd tot een moreel frame waarin elitaire deugdzaamheid (kosteloos voor henzelf) negatieve effecten afwentelt op anderen.^{xix}

“Open-borders activism is a classic example of what [...] Dietrich Bonhoeffer called ‘cheap grace’—publicly promoting one’s own virtue without risking any personal inconvenience.”

Inhoudelijk maken socialisten een bijna compleet andere analyse van vraagstukken rondom migratie, klimaat en diversiteit dan de anti-establishment conservatieven. Tegelijkertijd is de kritiek die wordt geuit op de manier waarop dit soort politiek wordt bedreven ook voor socialisten herkenbaar. We raken hier dan ook aan enkele weerbarstige problemen voor links, die helaas ook afstralen op socialisten.

Ten eerste maken anti-establishment conservatieven hier gebruik van twee hardnekkige stereotypen van de linkse elite, die opvallend genoeg wel compleet tegenstrijdig zijn met elkaar. Aan de ene kant wordt de linkse elite neergezet als moreel verheven, met de nadruk op het naleven van de eigen overtuigingen. Ben je niet puur genoeg in je overtuigingen en handelen, dan ben je al snel onderdeel van het probleem. Deze strengheid gaat gepaard met een zekere humorloosheid en ongezelligheid: er wordt je vooral verteld wat je niet mag.

Bovendien gaat dit samen met een somber mensbeeld: de overtuiging dat mensen niet vanzelf geneigd zijn het goede te doen tenzij zij gecorrigeerd, aangespoord of gereguleerd worden. Normen en regels rondom ongelijkheid, klimaatverandering, migratie of culturele normen kunnen zo eenvoudig worden weggezet als neerbuigend, betuttelend of pessimistisch over het gezond verstand van ‘de gewone man’. Anti establishment conservatieven voelen dit feilloos aan, en presenteren zichzelf als degenen die wél vertrouwen hebben in menselijke veerkracht en moraliteit.

Hoewel hier elementen van terug te vinden zijn in *Project 2025*, is dit niet het stereotype waar de meeste nadruk op ligt. Roberts heeft veel meer aandacht voor het stereotype van een elite die anderen voorschrijft hoe ze moeten leven, maar zich daar zelf niet aan houdt of daar amper gevolgen van ondervindt. Het is de hypocrisie van degenen die regels voor anderen maken over hun auto, afval en consumptie, maar zelf de wereld rond blijven vliegen.

Ook maakt Roberts dankbaar gebruik van een ontwikkeling in de Democratische Partij, die ook door denkers als Thomas Frank en Joan C. Williams is omschreven. De achterban en het kader van de Democratische partij is in toenemende mate hoogopgeleid, en dat heeft gevolgen gehad voor de inhoudelijke koers. Thomas Frank ziet vooral een economisch verraad, door de omarming van neoliberaal beleid in de jaren tachtig en negentig. Joan C. Williams ziet juist dat de culturele verschillen tussen de professional en managersklasse en de arbeidersklasse, en de overheersing van de partij door die eerste, hebben geleid tot een partij die niet meer in staat is de arbeidersklasse aan te spreken (zie interview in hoofdstuk 10).

De professional en managersklasse hecht grote waarde aan wetenschap en empirisch denken. Zij zullen wetenschappelijke inzichten over klimaatverandering niet ontkennen, en hechten grote waarde aan de mening van experts. Dit leidt tot een strategisch dilemma: de feiten zijn niet te ontkennen, terwijl veel maatregelen die uit die feiten voortvloeien eenvoudig worden weggezet als betuttelend of elitair. Ontkenning is geen optie; maar vol inzetten op harde ingrepen zonder breed gedragen verhaal over maatschappelijke winst vergroot het risico om door conservatieven te worden neergezet als een beweging die vooral lasten oplegt, morele standjes geeft en weinig begrip toont voor concrete zorgen van hardwerkende mensen. Zoals we in 2.4 zullen betogen, zijn hier socialistische antwoorden op te formuleren, maar die vereisen een agitatie richting het systeem in plaats van het gedrag van de medemens.

Terug naar *Project 2025*. Wat is vanuit het wereldbeeld van de anti-establishment conservatieven de plek om gezamenlijk te handelen, om afspraken te maken over de gemeenschap? Voor *Project 2025* is de legitieme solidariteit die van onderop: in familie, kerk, buurt, vrijwilligerswerk. Solidariteit via de staat ondermijnt juist deze al bestaande verbanden.

“In many ways, the entire point of centralizing political power is to subvert the family. [...] The name real people give to the things we do together is community, not government. [...] the most important community [...] is the family.”

“Our Constitution grants each of us the liberty to do not what we want, but what we ought. This pursuit of the good life is found primarily in family [...] work [...] religious devotion [...] and local voluntary communities.”

In de kleine gemeenschap houdt men elkaar goed in de gaten. Daarmee wordt ook voorkomen wat er nu mis gaat, in de ogen van *Project 2025*, namelijk de verzwakking van delen van de maatschappij die afhankelijk worden gehouden van steun:

“Moreover, low-income communities are drowning in addiction and government dependence.”

Het is niet ingewikkeld om te zien dat decentrale collectieve actie, door belangenverenigingen of vakbonden, een uitweg bieden uit het dilemma dat de anti-establishment conservatieven voorleggen. In de opsomming van legitieme plaatsen voor solidariteit worden zij echter niet genoemd als alternatief. Dit is niet los te zien van hun houding ten opzichte van vrijwel alle instituties, dus ook die van georganiseerde werkers. Dit is niets minder dan een gigantische kans voor socialisten die een alternatief willen bieden voor wat in de praktijk neerkomt op iedereen voor zichzelf en de sterkste die wint. Want dat staat overduidelijk haaks op de doelen die in *Project 2025* zelf worden gesteld:

“Our Constitution grants each of us the liberty to do not what we want, but what we ought. This pursuit of the good life is found primarily in family—marriage, children, Thanksgiving dinners, and the like. Many find happiness through their work. Think of dedicated teachers or health care professionals you know, entrepreneurs or plumbers throwing themselves into their businesses—anyone who sees a job well done as a personal reward. Religious devotion and spirituality are the greatest sources of happiness around the world. Still others find themselves happiest in their local voluntary communities of friends, their neighbors, their civic or charitable work.”

2.2 De markt als rechtvaardigheid

Het economische denken in *Project 2025* sluit nauw aan bij het neoliberalisme zoals dat in de jaren negentig dominant werd, maar dan in een gemuteerde, conservatieve variant.^{xix} De markt fungeert in dit wereldbeeld als de belangrijkste bewaker van vrijheid. In de geest van Friedrich Hayek en Milton Friedman wordt zij voorgesteld als de plek waar burgers hun voorkeuren tot uitdrukking brengen, waar economische gelijkheid in beginsel bestaat en waar politieke vrijheid voorkomt uit economische onafhankelijkheid. Overheidsingrijpen wordt gezien als een vorm van socialisme — in lijn met de analyse die in de voorgaande paragraaf werd besproken.

“Government should stop trying to substitute its own preferences for those of the people. And the next conservative President should champion the dynamic genius of free enterprise against the grim miseries of elite-directed socialism.”

Het verschil tussen de anti-establishment conservatieven en socialisten is dat de eerste ervan uitgaan dat de relatie tussen degene die werkt en degene die werkkraft koopt, vrijwillig is. In de praktijk is hier natuurlijk nauwelijks sprake van. Wie niet werkt, verdient simpelweg niet genoeg om goed te kunnen leven. Voor velen, zeker ook in de VS, geldt dat zelfs meerdere banen amper de kosten van het levensonderhoud dekken.

Met name wanneer er sprake is van hoge werkloosheid en lage vakbondsmacht, zal het loon achterblijven bij de werkelijke waarde van de gedane arbeid. Een logische manier om hier balans in te brengen, namelijk door middel van collectieve actie van werkenden in een vakbond wordt, zoals in het vorige deel al gesteld, door Roberts niet genoemd.^{xxi} Maar uit de werken van de klassieke neoliberalen weten we dat dit wordt gezien als monopolievorming van de factor arbeid, die de markt alleen maar verstoert.^{xxii}

De andere mogelijkheid is regulering door de staat. Belangrijk binnen *Project 2025* is de dubbele houding tegenover de staat als factor in de economie. Overheidsingrijpen in de economie wordt in algemene zin afgewezen, maar bepaalde vormen van overheidsmacht — zoals antitrustbeleid, het breken van Big Tech en het bestrijden van corruptie — worden juist nadrukkelijk bepleit. De overheid wordt hierdoor tegelijkertijd vijand én instrument.

Zoals ook in hoofdstuk 2.1 genoemd is de visie op de staat niet eenduidig. Centrale macht is gevaarlijk, tenzij deze wordt ingezet om de macht van de (linkse) elite, de bureaucratie of grote bedrijven in te perken. Dat verklaart waarom *Project 2025* enerzijds pleit voor decentralisatie en kleinere overheid, maar anderzijds een zeer krachtige president naar voren schuift, die onverenigbaar lijkt met deze decentralisatieretoriek.

“The next President should promote pro-growth economic policies that spur new jobs and investment, higher wages, and productivity. Yes, that agenda should include overdue tax and regulatory reform, but it should go further and include antitrust enforcement against corporate monopolies.”

Dat antimonopolybeleid een prominente rol krijgt, is niet toevallig. Anders dan in klassiek neoliberale analyses^{xxiii} legt *Project 2025* een sterke nadruk op het gevaar van corruptie: situaties waarin bedrijven door politieke invloed in plaats van door concurrentie groot worden. De kritiek op monopolies wordt hierdoor ingebed in een moreel-economisch narratief, waarin innovatie moet worden beschermd, productieve arbeid centraal staat en lokale bedrijven moreel superieur zijn aan grote multinationals.

“Crack down on the crony capitalist corruption that enables America’s largest corporations to profit through political influence rather than competitive enterprise.”

Strategisch gezien gebeurt er iets interessants bij de kritiek op Big Tech. De aanvallen richten zich niet alleen op marktmacht, maar vooral op vermeende morele en maatschappelijke schade.

“The worst of these companies prey on children, like drug dealers, to get them addicted to their mobile apps.”

Hiermee ontstaat een opmerkelijke spanning: Big Tech moet worden aangepakt — maar in de praktijk werkt de conservatieve beweging ook regelmatig samen met deze bedrijven wanneer dit politiek strategisch uitkomt. Dit leidt tot opvallende taferelen. Zo merkte Naomi Klein onlangs in een podcast op dat de anti-establishment conservatieve strateeg Steve Bannon het Amerikaanse verzet leidt tegen de opkomst van grote datacenters.^{xvii}

Dit verband is beter te begrijpen door te analyseren hoe het deel van het neoliberalisme dat verwant is aan de anti-establishment conservatieven zich heeft ontwikkeld. Een dergelijke analyse zie je bijvoorbeeld bij de historicus Quinn Slobodian, die in zijn werk laat zien dat het bondgenootschap tussen conservatief neoliberale denkers en Big Tech geen contradictie is, maar een logische uitkomst van een gedeelde visie op vrijheid en orde. In zijn boeken beschrijft hij hoe deze neoliberalen hun strategie hebben bijgesteld. In plaats van zich te richten op het temmen van de democratie via internationale regels (denk aan de WTO of de EU), is men de democratische begrenzing totaal gaan omzeilen (denk aan speciale economische zones, en het ondermijnen van staatsmacht). Big Tech fungeert daarin als ideaal instrument: private infrastructuur, grotendeels onttrokken aan publieke zeggenschap, waarin gedragssturing, informatiecontrole en marktlogica samenvallen. Conservatieve neoliberalen verzetten zich weliswaar retorisch tegen linkse elites bij grote bedrijven, maar delen met Big Tech de afkeer van collectieve democratische besluitvorming en regulering. De alliantie draait dan ook niet om culturele overeenstemming, maar om macht: het verplaatsen van maatschappelijke ordening van politiek gecontroleerde instituties naar private domeinen waar eigenaars en algoritmen de regels bepalen. In die zin markeert Big Tech geen breuk met neoliberalisme, maar is het zijn meest consequente eindstadium.

Strategisch betekent dit voor socialisten dat zij het bondgenootschap tussen anti-establishment conservatieven en Big Tech consequent moeten ontmaskeren, zonder zelf in een ambivalente of defensieve positie terecht te komen. Tegelijkertijd is het cruciaal dat socialisten ondubbelzinnig duidelijk maken dat zij géén bondgenoot van Big Tech zijn: niet strategisch, niet tijdelijk en niet impliciet. Bedrijven met zulke concentraties van economische, communicatieve en politieke macht, allemaal in private handen, zijn simpelweg te groot om te bestaan in een democratie. Het socialistische antwoord ligt daarom niet in betere regulering alleen, maar in het breken, publiek maken of onder democratische controle brengen van zulke machtsposities.

Terug naar *Project 2025*. Roberts verbindt economische activiteit voortdurend met morele waarde. Werk, vakmanschap en ondernemerschap worden gepresenteerd als bronnen van waardigheid; het is het domein van het ‘echte Amerika’, tegenover een vermeend moralistisch-links elitaire klasse, die vooral veel praat en weinig creëert.^{xviii} Deze visie sluit aan bij bredere conservatieve kritiek op de diplomademocratie: de gedachte dat hoger opgeleiden de norm stellen voor de rest van de samenleving, waarbij praktisch werk en vakmanschap systematisch worden onderschat. *Project 2025* positioneert zich daarom duidelijk tegen vooraanstaande universiteiten, die worden neergezet als ideologisch gecorrumpeerd.

“It should promote educational opportunities outside the woke-dominated system [...] including trade schools, apprenticeship programs, and student-loan alternatives that fund students’ dreams instead of Marxist academics.”

Wederom is de analyse voor socialisten, die politiek ageren vanuit het perspectief van de werkende klasse, niet geheel vreemd. Ook socialisten betogen dat praktisch werk en vakmanschap structureel ondergewaardeerd worden, en dat theoretisch geschoolden hun eigen normen maar al te vaak presenteren als universeel. Maar waar *Project 2025* deze kritiek gebruikt om de markt als moreel eindpunt te bevestigen, moeten socialisten precies daar een principiële breuk aanbrengen. Conservatieven presenteren de markt als de plek waar waardigheid zich vanzelf uitbetaalt — wie hard werkt, komt bovendien — terwijl de werkelijkheid voor grote groepen juist het tegenovergestelde laat zien: onzeker werk, loondruk, afnemende zeggenschap en een voortdurende race naar beneden.

De centrale opgave voor socialisten is daarom niet alleen om morele claims terug te winnen, maar om expliciet te maken dat een economie die waardigheid, vakmanschap en autonomie ondermijnt geen ontsparing is, maar het voor-spelbare resultaat van een markt die als eindstation wordt behandeld in plaats van als politiek ingericht middel.

Om dat te bereiken zijn er nog grote barrières te slechten. *Project 2025* presenteert vrij succesvol een radicaal ander beeld van socialisme dan socialisten zelf. Hervreiding wordt niet gezien als een poging tot gerechtigheid, maar als een middel waarmee een welgestelde progressieve elite macht naar zich toe trekt. Dit sluit aan bij de bredere framing waarin “de overheid” nooit neutraal kan zijn, maar altijd bestaat uit individuen die hun macht misbruiken.

“For socialists, who are almost always well-to-do, socialism is not a means of equalizing outcomes, but a means of accumulating power.”

De kern van dit argument is dat staatsmacht per definitie corrupteert. Hierdoor wordt elke vorm van collectieve hervreiding verdacht gemaakt. Zelfs wanneer *Project 2025* pleit voor hogere lonen, inflatiebestrijding of de aanpak van monopolies, blijft de overtuiging dat structurele hervreiding nooit via de staat mag plaatsvinden.

“There is no such thing as ‘the government.’ There are just people who work for the government [...] and who—at almost every opportunity—wield it to serve themselves first.”

“It’s not just about higher wages for workers who didn’t go to college, though they would receive the raises they have missed out on for two generations.”

Op het eerste gezicht lijkt *Project 2025* dus open te staan voor een gelijkere economie: hogere lonen, meer concurrentie, het doorbreken van monopolie-macht. Maar zodra deze doelen om collectieve regulering vragen, worden ze afgekeurd als contraproductief, elitair of zelfs totalitair. De stelling is dat socialisten zich als verlosser opwerpen, maar dat men zo corrupt is dat het al snel veel slechter gaat.

“In every case, socialist elites promised that if only they could direct the economy, everything would be better. Very quickly, everything got worse.”

De alternatieve visie is helder: landen met “economische vrijheid” floreren omdat burgers zelf beslissingen mogen nemen. *Project 2025* stelt dat elites hierdoor hun macht niet kunnen opleggen, omdat burgers op de markt vrijwillig goederen en diensten afnemen en altijd kunnen kiezen voor een alternatief dat ze beter lijkt. De markt staat hier gelijk aan zeggenschap en vrijheid.

“By contrast, in countries with a high degree of economic freedom, elites are not in charge because everyone is in charge. People work, build, invest, save, and create according to their own interests and in service to the common good of their fellow citizens.”

Alles bij elkaar kiest *Project 2025* voor een economisch model waarin de markt beloningen rechtvaardig verdeelt, de gemeenschap verantwoordelijk is voor solidariteit, de staat slechts optreedt om vijanden (monopolies, elites, bureau-craten) te bestrijden, en hervreiding via collectieve instituties principieel wordt afgewezen. De kritiek op socialisme wordt zo een integraal onderdeel van een breder wereldbeeld waarin economische vrijheid, morele orde en politieke strijd nauw met elkaar verweven zijn. De kansen en bedreigingen die dit voor socialisten betekenen, worden nogmaals herhaald in het slot van dit hoofdstuk.

2.3 Een wereld vol vijanden

In *Project 2025* wordt de internationale orde neergezet als strijd-toneel tussen het Amerikaanse volk en een binnen-landse en buitenlandse elite. Internationale politiek is in dit wereldbeeld niet een plek van samenwerking of competitie, maar juist een plaats waar soevereiniteit, zelfbeschikking en nationale loyaliteit voortdurend worden bedreigd. De basisgedachte is dat staten primair verplicht zijn hun eigen bevolking te dienen, en dat bemoeienis met andere landen alleen gelegitimeerd is wanneer deze direct bijdraagt aan de Amerikaanse handel en veiligheid.

Een belangrijk element in deze analyse is de vijandige rol die wordt toegeschreven aan wat *Project 2025* aanduidt als links (zie 2.1). Volgens Roberts maken zij internationale afspraken om binnenlandse democratische processen te omzeilen. Deze elites zouden macht weghalen bij burgers door bevoegdheden onder te brengen bij internationale organisaties, verdragen en bureaucratische structuren die zich boven de nationale democratie verheffen. Internationale samenwerking wordt hierdoor niet voorgesteld als een collectieve inspanning, maar als een mechanisme waarmee elites een extra laag van regelgeving en dwang creëren.

“Ruling elites slash and tear at restrictions and accountability placed on them. They centralize power up and away from the American people: to supra-national treaties and organizations, to left-wing ‘experts’, to sight-unseen all-or-nothing legislating, to the unelected career bureaucrats of the Administrative State.”

Voor socialisten is deze analyse niet geheel onbekend. De manier waarop de Europese Unie is georganiseerd volgt in grote lijnen dezelfde strategie van democratische ontmanteling, net als veel van de afspraken die in internationale handelsverdragen worden vastgelegd. Het grote verschil is dat socialisten de nadruk leggen op de economische belangen die hierbij leidend zijn. Ook kunnen internationale afspraken voor socialisten bruikbaar zijn om het grootkapitaal enigszins aan banden te leggen. Het feit dat dit in de praktijk niet of nauwelijks gebeurt, spreekt boekdelen over de reële machtsbalans.

Binnen het wereldbeeld van de anti-establishment conservatieven wordt China naast links neergezet als de grote geopolitieke en ideologische tegenstander: een totalitaire communistische grootmacht die wereldwijd invloed probeert uit te oefenen en wiens economische en culturele macht door Amerikaanse elites jarenlang is onderschat en zelfs gefaciliteerd. China wordt daarbij niet alleen als economisch gevaar gepresenteerd, maar ook als een systeemvijand met een fundamenteel andere visie op vrijheid, menswaardigheid en maatschappelijke inrichting.

“Overseas, a totalitarian Communist dictatorship in Beijing is engaged in a strategic, cultural, and economic Cold War against America’s interests, values, and people—all while globalist elites in Washington awaken only slowly to that growing threat.”

Volgens *Project 2025* moet een conservatieve president daarom een duidelijke koers varen: krachtiger optreden tegen China, de militaire focus verleggen naar daadwerkelijke oorlogsvoering en een einde maken aan wat wordt gezien als “sociale experimenten” binnen het leger.

“The next conservative President must end the Left’s social experimentation with the military, restore warfighting as its sole mission, and set defeating the threat of the Chinese Communist Party as its highest priority.”

In deze visie op internationale betrekkingen is globalisering niet een proces van wederzijdse versterking van de macht van investeerders (zie hoofdstuk 3), maar een door elites gedreven project dat de Amerikaanse industrie heeft uitgehold en China ongekend heeft verrijkt. *Project 2025* stelt dat 30 jaar van vrijhandelspolitiek slechts een klein aantal Amerikaanse bedrijven enorme winsten heeft opgeleverd, terwijl arbeiders te maken kregen met fabriekssluitingen, outsourcing en loondruk. Daarbij wordt betoogd dat de nauwere banden met China nooit hebben geleid tot democratisering aldaar, maar dat juist Chinese waarden en economische afhankelijkheden de Verenigde Staten binnengedrongen zijn.

“For 30 years, America’s political, economic, and cultural leaders embraced and enriched Communist China [...] American factories have closed. Jobs have been outsourced. Our manufacturing economy has been financialized. [...] Rather than exporting our values, corporations imported China’s anti-American values into their C-suite.”

Big Tech speelt in deze analyse een bijzondere rol. Zo wordt gesteld dat deze bedrijven zich in toenemende mate laten leiden door China en zelfs informatie doorgeven aan de Chinese staat. TikTok geldt daarbij als het schoolvoorbeeld van een bedrijf dat zowel cultureel als veiligheidsmatig een bedreiging vormt.

“Then came the rise of Big Tech, which is now less a contributor to the U.S. economy than it is a tool of China’s government. In exchange for cheap labor and regulatory special treatment from Beijing, America’s largest technology firms funnel data about Americans to the CCP.

If you want to understand the danger posed by collaboration between Big Tech and the CCP, look no further than TikTok. The highly addictive video app, used by 80 million Americans every month and overwhelmingly popular among teenage girls, is in effect a tool of Chinese espionage. The ties between TikTok and the Chinese government are not loose, and they are not coincidental.”

Voor Europa is in dit wereldbeeld weinig plaats, behalve als negatief voorbeeld: het wordt slechts genoemd wanneer er kritiek nodig is op wat *Project 2025* ziet als “socialistisch” beleid of elitair bestuur. Europese integratie, verdragen en beleidskaders gelden als illustratie van de manier waarop elites via bureaucratische lagen democratische controle uithollen — precies de ontwikkeling die volgens *Project 2025* ook in de VS dreigt.

Internationale afspraken worden dan ook vrijwel zonder uitzondering gepresenteerd als instrumenten waarmee linkse elites hun macht versterken. De roep om vertrek uit internationale organisaties is in die zin geen detail, maar volgt logisch uit de redenering dat internationale samenwerking vooral een bedreiging is voor nationale soevereiniteit.

“International organizations and agreements that erode our Constitution, rule of law, or popular sovereignty should not be reformed: They should be abandoned.”

Daar staat een offensieve energiepolitiek tegenover: volgens *Project 2025* moet de VS haar energiebelangen actief verdedigen in plaats van reageren op internationale druk. Kolossale Amerikaanse energievoorraden worden neergezet als “levensader van economische groei”, die niet mag worden beperkt door mondiale klimaatregels.

“America’s vast reserves of oil and natural gas are not an environmental problem; they are the lifeblood of economic growth.”

Voor *Project 2025* zijn de internationale problemen terug te voeren op twee centrale fouten: dat China niet als vijand is behandeld, en dat Amerikaanse elites het volk hebben verraden door afspraken tegen hun belangen in te maken. De oplossing is dan ook niet technocratisch, maar fundamenteel: internationale structuren moeten worden doorbroken; macht moet worden teruggehaald naar burgers en gekozen leiders.

“But these really are not many issues, but two: (1) that China is a totalitarian enemy of the United States, not a strategic partner or fair competitor, and (2) that America’s elites have betrayed the American people.”

Uiteindelijk wordt internationale politiek gepresenteerd als een verlengstuk van dezelfde strijd die binnenlands wordt beschreven: een strijd tegen elites die via globalisering, technologie, internationale afspraken en culturele instituties de macht van gewone burgers ondermijnen. De verdediging van nationale soevereiniteit wordt hierin geen economische strategie maar een morele opdracht, die tevens de vrijheid van meningsuiting, religie en vereniging zou moeten beschermen. De suggestie is dat een conservatieve president niet alleen de buitenlandse koers moet wijzigen, maar ook de publieke ruimte en de burgerlijke vrijheden opnieuw moet beveiligen.

Juist hier ligt voor socialisten een cruciale opgave. Dat begint met de analyse dat veel wantrouwen richting internationalisering en supranationale instituties voortkomt uit reële ervaringen van verlies aan zeggenschap. Maar in tegenstelling tot conservatieven moeten socialisten dat gevoel niet moraliserend kapen, maar politiek ontleden: zichtbaar maken welke economische belangen schuilgaan achter globalisering, handelsverdragen en technocratische besluitvorming. De inzet is vervolgens om daar concrete alternatieven tegenover te zetten — vormen van internationale samenwerking die wél democratisch controleerbaar zijn, kapitaal disciplineren in plaats van faciliteren, en ruimte scheppen voor collectieve actie over grenzen heen. Alleen zo ontstaat een reële agenda voor agitatie die nationale soevereiniteit niet verheft tot moreel schild, maar inzet als middel om het leven van mensen beter te maken.

2.4 Socialistische antwoorden op anti-establishment conservatieven

Binnen de brede anti-establishment conservatieve beweging die zich de afgelopen tientallen jaren heeft gevormd, zien we een mengsel van ontkenning van klimaatverandering, een sterk door angst gedreven migratieverhaal en het normaliseren van racistische, xenofobe en soms ronduit fascistische ideeën. Eenmaal aan de macht wordt het anti-democratische en soms ronduit dictatoriale karakter van hun eigen leiders overduidelijk. Zo hebben anti-establishment conservatieven in Polen, Hongarije, Italië en de VS al dan niet succesvol pogingen gedaan om delen van de rechterlijke macht en de democratie te ondermijnen. Tegelijkertijd worden traditionele waarden gepresenteerd als een antwoord op de onzekerheden van deze tijd, en gecombineerd met een wereldbeeld waarin zij moreel aanspraak maken op ideeën over wie het land draaiende houden.

Deze tendensen moeten niet worden gebagatelliseerd — ze vormen een reële bedreiging voor een open, democratische samenleving. Tegelijkertijd kan het op moralistische toon benadrukken van het belang van democratie juist leiden tot grotere successen voor de anti-establishment conservatieven, wanneer kiezers vooral zorgen hebben over bestaanszekerheid (zie interview met Joan C Williams in hoofdstuk 10). Om te begrijpen waarom deze beweging tegelijkertijd zoveel aantrekkingskracht heeft op groepen die historisch juist thuishoren in de socialistische achterban, moeten we deze bezwaren tijdelijk parkeren en analyseren wat voor politiek hier wordt bedreven.

Een eerste belangrijke dynamiek is het gebruik van een centralistische overheid als vijandbeeld. Niet alleen de inhoud van beleidskeuzes staat centraal, maar het idee dat een linkse elite, vaak via de overheid, een internationale organisatie of zelfs het bedrijfsleven, op een ondoorzichtige manier mensen beperkt in plaats van ondersteunt. Dat is een uitdaging voor socialisten, omdat zij solidariteit collectief willen organiseren. Het beeld van de socialist die voor een topzware, dwingende overheid pleit kleeft vaak en hardnekkig aan hen. Hierdoor wordt eenvoudig het frame bevestigd dat socialisten gewone mensen eigenlijk niet vertrouwen en willen bijsturen, corrigeren of betuttelen. De werkelijke socialistische opgave is om een consistent democratisch alternatief te formuleren: decentrale organisatie waar het kan, centrale sturing waar het moet, en altijd met democratische middelen om bij te sturen. In een parlementaire

democratie betekent dat niet alleen vertrouwen op verkiezingen, maar ook referenda en andere vormen van directe participatie die publieke besluitvorming dichterbij mensen brengen.^{xxvi}

Daarnaast is het belangrijk om te begrijpen in welke mate de markt door anti-establishment conservatieven wordt gezien als de meest rechtvaardige plek om zowel waarde als wensen uit te drukken. In dat frame klinkt elke socialistische kritiek op dominantie van de markt al snel defensief of bevoogdend. Als mensen hun vrijheid vooral vinden in consumptiekeuzes, voelt een pleidooi voor marktbeperking eerder als beperking dan als bevrijding. Het socialistische antwoord moet daarom niet enkel agiteren over de tekortkomingen van de markt, al zijn die er genoeg. Zo worden mensen continu misleid en heeft lang niet iedereen de middelen om uitdrukking te geven aan de eigen noden en wensen. Bovendien is de markt uitermate zwak als middel om grote verandering voor elkaar te krijgen.

Het alternatief voor het op gang brengen van die grote veranderingen begint op de werkvloer: socialisten kunnen alleen slagen wanneer werknemers collectieve zeggenschap eisen, waarmee bedrijven worden gedemocratiseerd. Zij kunnen worden versterkt door de vakbonden, zodat mensen ervaren dat zij samen wél invloed kunnen uitoefenen op hun economische omstandigheden. Ook hier is de uitdaging om zo decentraal mogelijk te werk te gaan, om te voorkomen dat er weer een nieuwe organisatie ontstaat waar mensen vooral door anderen wordt verteld hoe de wereld in elkaar zit. Daarbij is het cruciaal om te begrijpen dat zolang dit niet gebeurt, de anti-establishment conservatieven de kans krijgen om de identiteit van de partij voor de arbeiders naar zich toe te trekken.

Een derde element is de continu crisis in het maatschappelijk debat. Dreiging, of die nou militair, cultureel of economisch is, wordt permanent aangejaagd. Vaak gaat het om reële zorgen, maar de voorgestelde oplossingen zijn disproportioneel en verschuiven de politiek richting autoritaire reflexen en rondtuit asociaal beleid. Dat sluit aan bij een bredere argwaan tegenover internationale organisaties en samenwerking. Waar internationale afspraken ook een middel zijn om de macht van multinationals te beperken en grensoverschrijdende problemen aan te pakken, worden voorstanders van zulke afspraken in conservatieve kringen neergezet als vijanden van nationale autonomie. Dit leidt eenvoudig tot een debat waarin iedereen die dat weersprekt wordt neergezet als verdediger van de status quo, ook wanneer men daar zelf zeer kritisch op is. Dit vraagt om duidelijke antwoorden op de vraag waar socialistische kritiek verschilt van die van onze politieke tegenstanders.

Tegelijkertijd schuilt in de conservatieve beweging vaak een fundamenteel antidemocratische onderstroom: het idee dat democratie mislukt wanneer ze dingen ‘oplegt’ die niet bij iedereen in de smaak vallen. In praktijk leidt dat idee niet tot meer vrijheid, maar juist tot autocratische verleiding—het verlangen naar een leider die beslissingen niet hoeft te legitimeren via publieke dialoog. De manier waarop Trumps internationale beleid in elkaar steekt, terwijl hij juist campagne heeft gevoerd voor terughoudendheid van de VS bij internationale conflicten, is wat dat betreft een schoolvoorbeeld van deze dynamiek.

Voor socialisten is het essentieel om democratie opnieuw te claimen als instrument van collectieve emancipatie. Dat betekent ook consequent uitdragen dat een positief mensbeeld leidend moet zijn in beleidskeuzes. Geen maatregelen die mensen straffen voor gedrag waarvan we als samenleving vinden dat het ongezond of onwenselijk is, maar regels die bedrijven hinderen in het winstgevend aanwakkeren van dat gedrag. Geen suikertaks die individuele consumenten straft, maar zorgen dat gezond voedsel goedkoop beschikbaar is. Niet parkeren onbetaalbaar maken om automobilititeit te ontmoedigen, maar openbaar vervoer zo goed, betaalbaar en toegankelijk maken dat de keuze vanzelf verschuift. Over het algemeen is terughoudendheid belangrijk: niet elke conflict in de maatschappij hoeft via de overheid te worden opgelost. En tegelijkertijd moet de overheid daadkracht tonen waar dat nodig is. Jarenlang hebben de twee dominante stromingen de overheid uitgehold, bijvoorbeeld met enorme bezuinigingen op de belastingdienst. Daar juist in investeren, zodat een vermogensbelasting eenvoudiger ingevoerd kan worden, is essentieel.

De opgave voor socialisten is daarmee tweeledig. Aan de ene kant vraagt dit om het consequent benoemen en analyseren van de antidemocratische denkbeelden binnen de anti establishment conservatieven, ook wanneer deze deels overeenkomen met onze eigen analyses. Anderzijds vraagt dit om een eigentijds socialistisch verhaal dat radicaal democratisch is, vertrekt vanuit vertrouwen in mensen en laat zien dat collectieve oplossingen geen verlies van controle betekenen, maar juist het herwinnen ervan. Alleen wanneer we erin slagen democratie opnieuw te presenteren als een instrument van emancipatie — geworteld in zeggenschap, waardigheid en autonomie — kan worden voorkomen dat terecht ervaren frustraties worden gekanaliseerd door bewegingen die wel mobiliseren, maar uiteindelijk niets oplossen.

3. Het kapitaalkrachtig establishment en Wennink

Wat *Project 2025* is voor de anti-establishment conservatieven, zijn de rapporten Draghi en Wennink voor het kapitaalkrachtige establishment. Ze helpen richting te geven aan de politiek en het beleid van hun achterban. Net als *Project 2025* zijn de beide rapporten van het kapitaalkrachtig establishment daarin buitengewoon succesvol. Het rapport van Draghi heeft bijgedragen aan de agenda die de Europese Commissie uitvoert ten behoeve van het Europese grootkapitaal. En hoewel Wennink zelf liever meer van zijn voorstellen terug had willen zien in het regeerakkoord^{xxvii}, is zijn invloed op de gemaakte afspraken van de regering Jetten onomstreden.^{xxviii}

In dit hoofdstuk staan we kort stil bij de inhoud en invloed van het rapport Draghi, en analyseren we het rapport dat Wennink heeft geschreven. Voor we daaraan beginnen is het goed om te reflecteren op de relatie tussen het neoliberalisme en deze rapporten. Zoals in hoofdstuk twee al werd gesteld, is het neoliberalisme sinds de jaren negentig behoorlijk veranderd. Maar als er iets is overgebleven van de derde weg van de sociaaldemocratie en het marktdenken van de (sociaal- en conservatief-) liberalen, dan is dat wel de politiek van het kapitaalkrachtig establishment.

De kern van hun denken is dat landen (en samenwerkingsverbanden tussen landen, zoals de EU) moeten concurreren om de gunst van investeerders. Dit doen zij door de juist (fysieke, juridische en financiële) infrastructuur te bieden, en de beste arbeidsmarkt.^{xxix}

Dit alles gebeurt binnen een kapitalistische logica waar ook investeerders zelf niet aan ontsnappen. Hoe vaak er ook wordt beweerd dat men stuurt op maatschappelijke waarde of lange termijnontwikkelingen, uiteindelijk draait het om rendement. Dat is geen kwaadaardige keuze van individuen, maar een systeemdwang: wie niet rendeert, verdwijnt.

Wat de rapporten daarnaast kenmerkt, is een analyse die, wanneer hij wordt geaccepteerd, geen keuze laat in de beleidsopties. Er is gebrek aan groei, zegt men. Die groei is wel nodig, zegt men. Dus moeten we investeerders aantrekken, zegt men. Wat overblijft is een recept voor beleid dat wordt gepresenteerd als noodzakelijk. Zoals Margaret Thatcher het treffend verwoorde: “There is no alternative.” Eigenlijk, zeggen Draghi en Wennink, moeten we het ook niet meer over hun rapporten hebben. We moeten het gewoon gaan doen.

Waar *Project 2025* doordrenkt is van culturele strijd, daar is het *Rapport Wennink* uitgesproken economisch van aard. Juist daarom vergt het een andere aanpak en andere vragen — vragen die ons helpen te begrijpen waarom de politieke vertegenwoordigers van het kapitaalkrachtig establishment zoveel overtuigingskracht hebben gekregen.

- Wat is de staat van de Europese economie?
- Wat is de staat van de Nederlandse economie?
- Wat is de relatie tussen een economie en de verzorgingsstaat?
- Wie beslist over investeringen?
- Hoe verhouden economie en democratie zich tot elkaar?

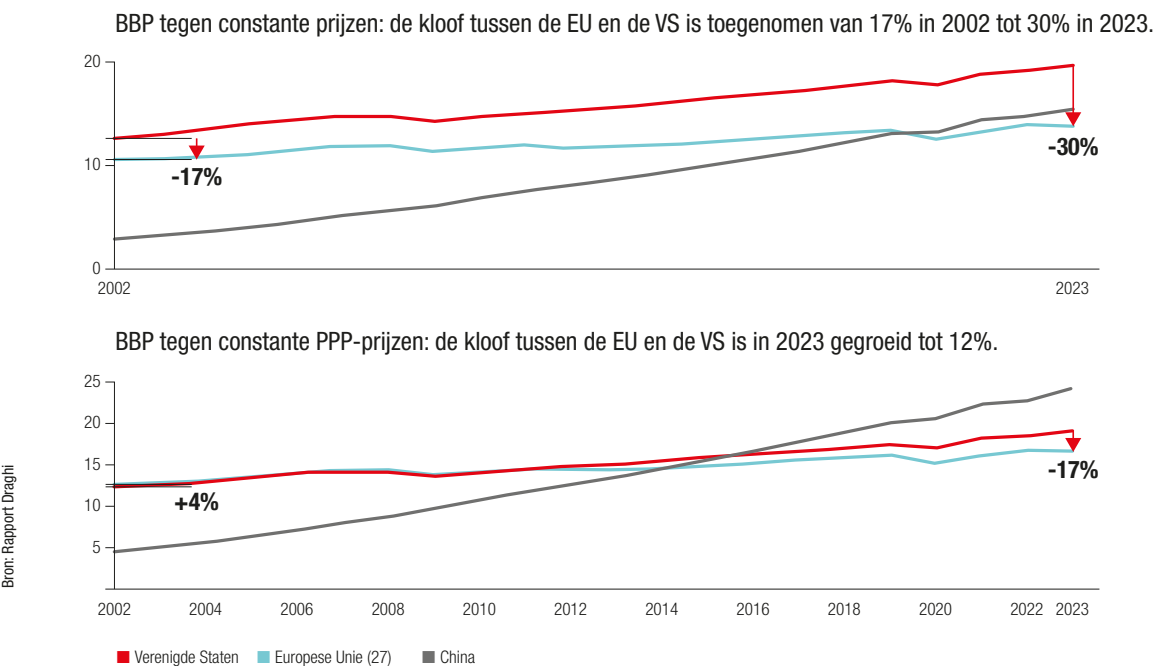
3.1 Europa staat aan de rand van de afgrond

In september 2024 publiceerde de Europese Commissie het zogeheten Draghi rapport onder de titel The Future of European Competitiveness. Zoals je van dit soort agenda-zettende rapporten kunt verwachten, is de toon alarmerend. “The foundations on which we built are now being shaken. (...) This is an existential challenge. (...) We have reached the point where, without action, we will have to either compromise our welfare, our environment or our freedom.” De boodschap is helder: Europa staat op de rand van de afgrond, en onmiddellijk handelen is vereist. Wat is volgens Draghi de kern van deze dreiging? Te weinig groei. Zeker vergeleken met de Verenigde Staten en China, de grote geopolitieke rivalen, loopt de EU achter. De grafieken die Draghi aandraagt moeten dat beeld zo duidelijk mogelijk overbrengen.

“(...) *EU economic growth has been persistently slower than in the US over the past two decades, while China has been rapidly catching up*”.

Draghi zet de volgende grafiek daarbij centraal. Hieruit zijn twee feiten op te maken. Ten eerste is het verschil in grootte van de hele economie van de EU vergeleken met die van de VS in relatief korte tijd verdubbeld. En ten tweede is de VS op de EU uitgelopen in totale koopkracht. Hoog tijd dus dat de EU productiever wordt, stelt Draghi: “Around 70% of the gap in per capita GDP with US at PPP is explained by lower productivity in the EU”.

Ontwikkeling van het BBP. Referentiejaar 2015, in biljoenen euro's.

Hoewel het rapport uitgebreid ingaat op noodzakelijke maatregelen om de concurrentiekracht van EU-lidstaten te verhogen, ligt de kracht van Draghi's boodschap in de alarmerende framing: de EU is in gevaar, en economische groei is de enige uitweg. Zoals later in dit hoofdstuk wordt besproken zijn er genoeg vraagtekens bij Draghi's analyse te zetten, maar het is eigenlijk niet de bedoeling dat we dat doen. Het is dan ook Draghi's dreigende toon die blijft echoën bij Europese beleidsmakers, al lijkt het ingezette beleid langzamer tot stand te komen dan bij bijvoorbeeld de crisis rond covid.

Door de EU consequent te presenteren als een regio die structureel achterop raakt bij de Verenigde Staten en China, ontstaat een sfeer van urgentie waarin politieke keuzes worden losgetrokken van hun normatieve karakter. Economische groei fungeert zo niet langer als een beleidsdoel dat ter discussie kan staan, maar als een existentiële voorwaarde: zonder onmiddellijke actie zou welvaart, sociale bescherming en zelfs politieke autonomie onvermijdelijk verdampen. Deze dreigende framing wordt gebruikt om het debat te vernauwen, omdat alternatieve diagnoses buiten beeld raken. Angst voor achteruitgang maakt beleidsrichtingen die gunstig zijn voor kapitaalkrachtige investeerders voorstelbaar als noodzaak, terwijl sociale en democratische afwegingen naar de achtergrond worden geschoven. Misschien wordt die houding nog wel het beste gevat in de oude slogan van Adenauer, in de jaren dat Duitsland na de Tweede Wereldoorlog vooral op de koers van de Christendemocraten moest blijven: "Keine Experimente!"

In de Nederlandse pers werd deze boodschap luid herhaald. Europa dreigt steeds onbelangrijker te worden, aldus Trouw. Draghi's analyse is overtuigend, aldus de Volkskrant, en enorme investeringen zijn nodig om de VS en China bij te houden. Elsevier maakte een top vijf van meest schokkende grafieken uit het rapport. In de Groene Amsterdammer stelt Mirjam de Rijk vast dat er 'aan de linkerzijde van het politieke spectrum' opvallend mild wordt gereageerd, en nauwelijks vragen worden gesteld over in wiens belang Draghi's voorstellen zijn.

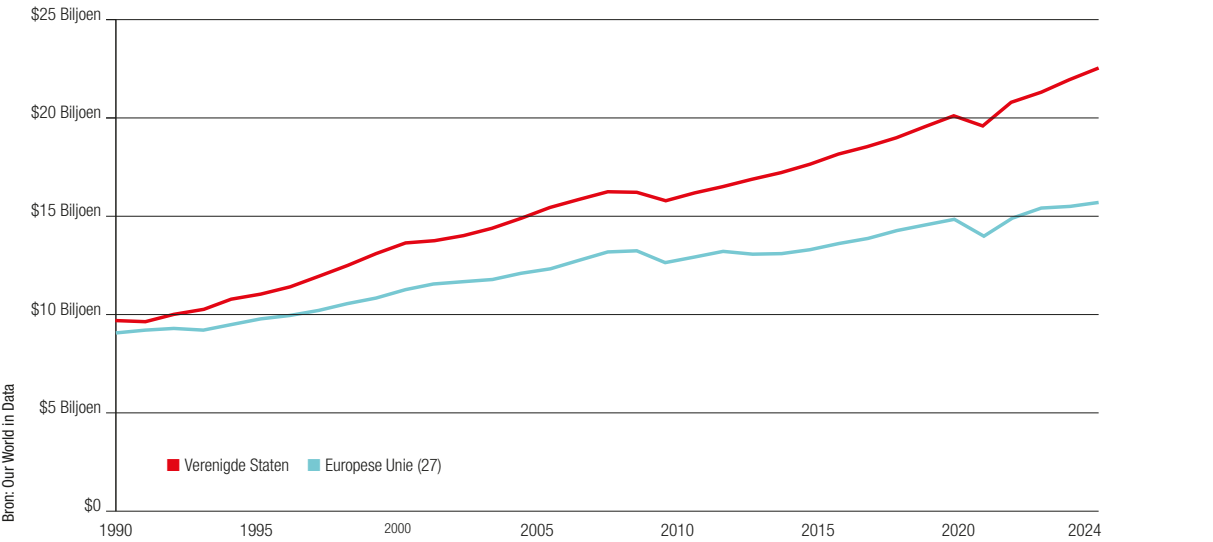
De vraag of Draghi's analyse klopt, wordt vrijwel niet gesteld op plaatsen die het grote publiek bereiken. Dat is onterecht, want er zijn heel wat vraagtekens te zetten bij de analyse van Draghi. Het verleidde Nobelprijswinnaar voor de economie Paul Krugman tot een hard oordeel over de analyse van Draghi:

"When comparing the US and the EU, uncritical use of real GDP numbers can lead to the conclusion that Europe is getting poorer relative to America. But it isn't."

In dit hoofdstuk kijken we daarbij vooral naar de vergelijking tussen de VS en de EU, aangezien China een heel ander soort ontwikkeling doormaakt. Er zijn ten minste drie grote kanttekeningen te zetten bij de analyse van Draghi. Om te beginnen zijn er grote verschillen in de fundamenteën van de economieën van de VS en de EU. Draghi stelt dat "(...) EU economic growth has been persistently slower than in the US over the past two decades (...)". Dit is feitelijk correct. Niet alleen in de laatste twee decennia, maar al langere tijd stijgt het nationaal product in de VS harder dan dat van de EU.

Bruto binnenlands product (BBP), 1990 tot 2024

Deze gegevens zijn uitgedrukt in Amerikaanse dollars. Ze zijn gecorrigeerd voor inflatie, maar houden geen rekening met verschillen in de kosten van levensonderhoud tussen landen.

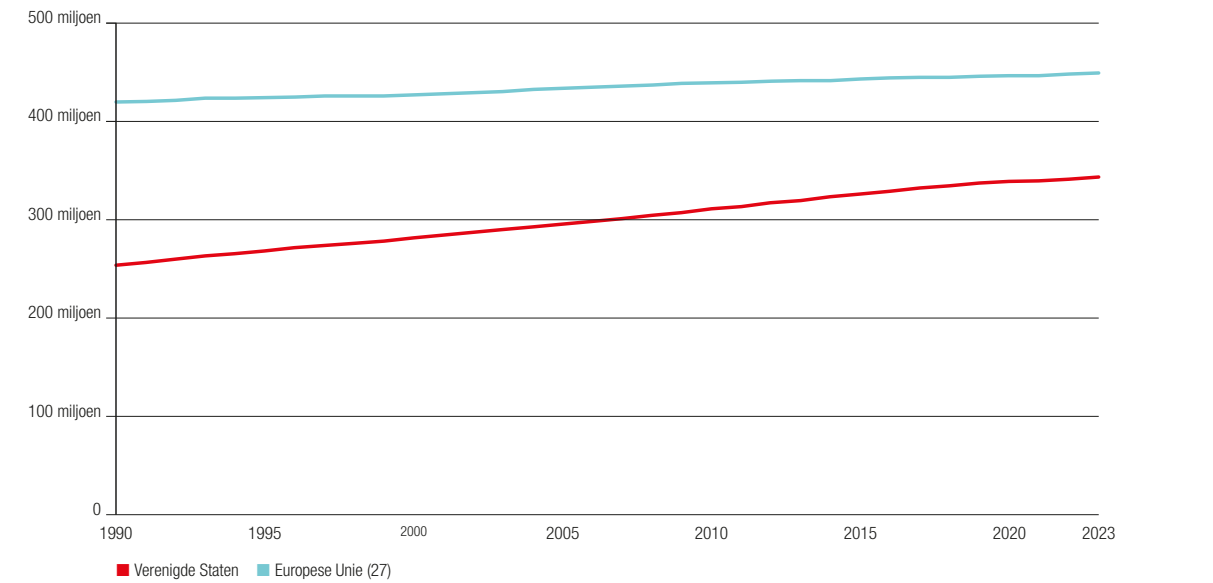

De belangrijkste reden daarvoor is ook eenvoudig. De Amerikaanse bevolking is de afgelopen halve eeuw veel sneller gegroeid dan die van de EU. Wat kunnen we daardoor zeggen over de hogere economische groei in de VS? Die komt waarschijnlijk grotendeels voort uit een hoger aantal gewerkte uren. Hoewel een grotere bevolking niet per se betekent dat er ook meer wordt gewerkt, is dit in de praktijk vaak wel zo. Stel je voor dat de productiviteit per gewerkt uur in de VS en de EU vergelijkbaar blijven met hoe ze zijn, dan zal een hoger aantal arbeidsuren direct leiden tot een grotere economie.

Dat is precies wat we zien. Waren er in 1990 nog 60 Amerikanen voor elke 100 Europeanen, in 2018 waren dat ruim 75 Amerikanen (in de jaren daarna verschuift deze verhouding nog licht, tot ruim 76 Amerikanen in 2023). Anders gezegd: bevolkingsgroei (waarschijnlijk in de vorm van migratie) speelt hier de hoofdrol. Wil Draghi in de EU een vergelijkbare groei zien, dan moeten er dus veel meer mensen naar de EU migreren. Dit is een oproep die niet populair zal zijn, en eentje waar Draghi zich dan ook niet aan waagt.

In 1990 was de economie van de VS 9.740 miljard waard, en die van de EU 9.140 miljard (in dollarprijzen van 2015). Stel dat er in 1990 niet 60, maar 76 Amerikanen voor elke 100 Europeanen waren (zoals inmiddels ongeveer het geval is), dan zou de economie waarschijnlijk 12.109 miljard waard zijn geweest, oftewel 1,32 keer de Europese economie. Dat is bijna gelijk aan de verhouding tussen de Amerikaanse en Europese economie in 2018.)

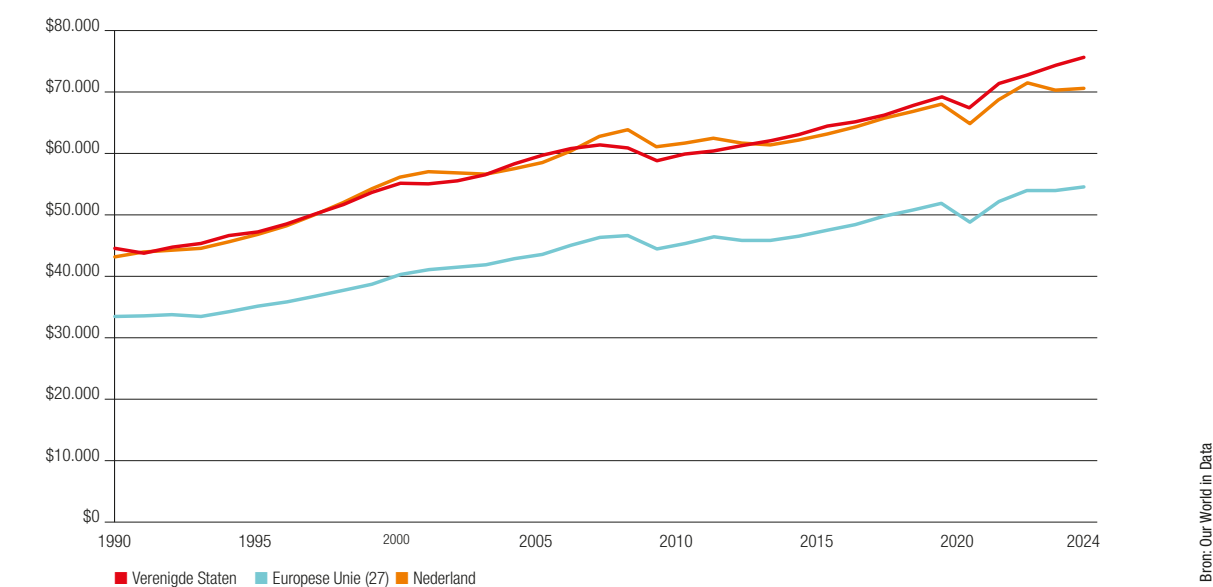
Bevolking

Ten tweede is er weinig bewijs dat de productiviteit per inwoner of per gewerkt uur zich in de VS anders heeft ontwikkeld dan in de EU (of Nederland). Eerst per inwoner. Onderstaande grafiek geeft weer hoe hoog het nationaal inkomen per inwoner is, en hoe het zich heeft ontwikkeld sinds 1990. Dit gaat grotendeels gelijk op. Wel valt op dat het gemiddelde niveau van output in de VS veel hoger ligt dan het gemiddelde niveau in de EU. Dit is allesbehalve een recent verschijnsel, en is daardoor onwaarschijnlijk als bron voor nieuwe problemen. De economische output van Nederlanders is overigens erg goed te vergelijken met die van de gemiddelde Amerikaan, ondanks het feit dat Nederlanders deze productiviteit bereiken in veel minder gewerkte uren (daarover later in dit hoofdstuk meer). Alleen in de jaren na Covid is er een verschil. Dat is moeilijk los te zien van de verschillen in reactie op de pandemie, en de energiecrisis in de EU naar aanleiding van de inval van Rusland in Oekraïne. De vraag is hoe dit zich de komende jaren gaat ontwikkelen. Deze ontwikkeling kan echter niet worden beschouwd als een verschil van twee decennia, zoals Draghi in zijn rapport stelt.

BBP per hoofd van de bevolking.

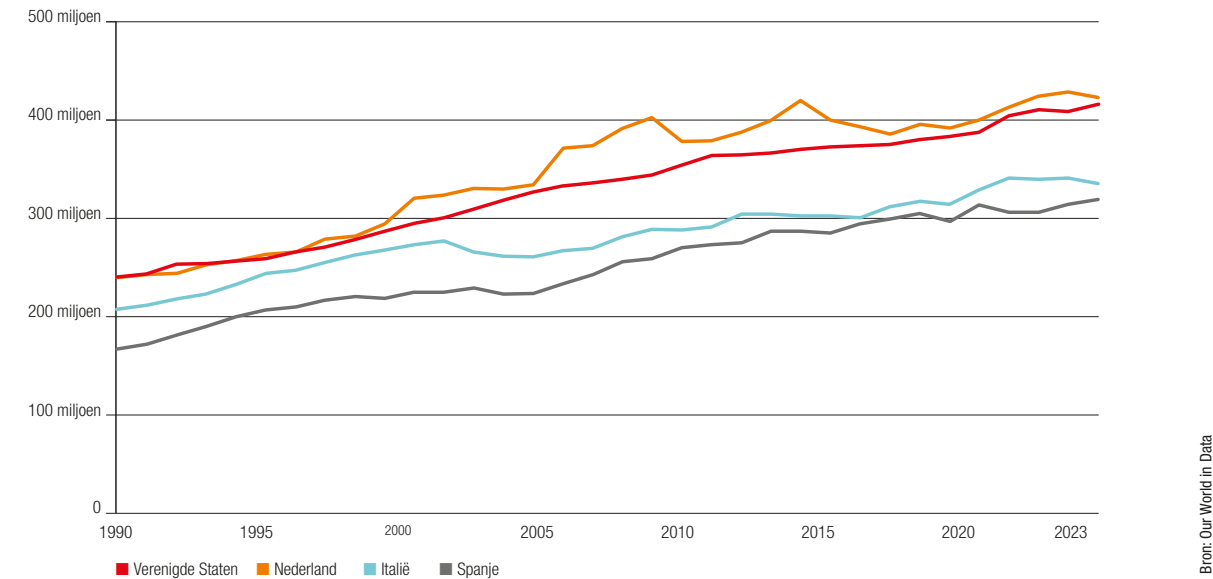
Het BBP per hoofd van de bevolking is het bruto binnenlands product van een land gedeeld door het aantal inwoners. Deze gegevens zijn gecorrigeerd voor inflatie en voor verschillen in de kosten van levensonderhoud tussen landen.

Kijken we naar de productiviteit per gewerkt uur (gecorrigeerd voor inflatie en verschillen in de kosten van het levensonderhoud in verschillende landen) dan valt op dat Nederland (helaas is deze vergelijking voor de EU27 niet eenvoudig te maken) de Amerikanen prima bijhoudt. Van grote afwijkingen per gewerkt uur is eenvoudigweg geen sprake. EU-lidstaten als Italië en Spanje laten een vergelijkbare opwaartse trend zien, maar halen constant een lager niveau.

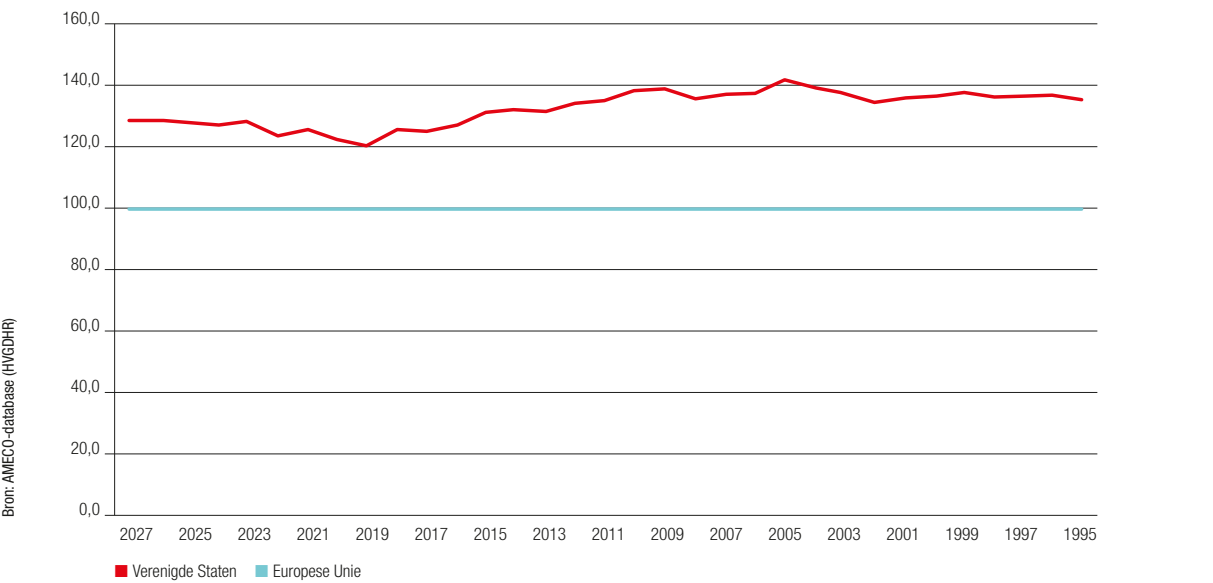
Productiviteit: output per gewerkt uur.

Productiviteit wordt gemeten als het bruto binnenlands product (BBP) per gewerkt uur. Deze gegevens zijn gecorrigeerd voor inflatie en voor verschillen in de kosten van levensonderhoud tussen landen.

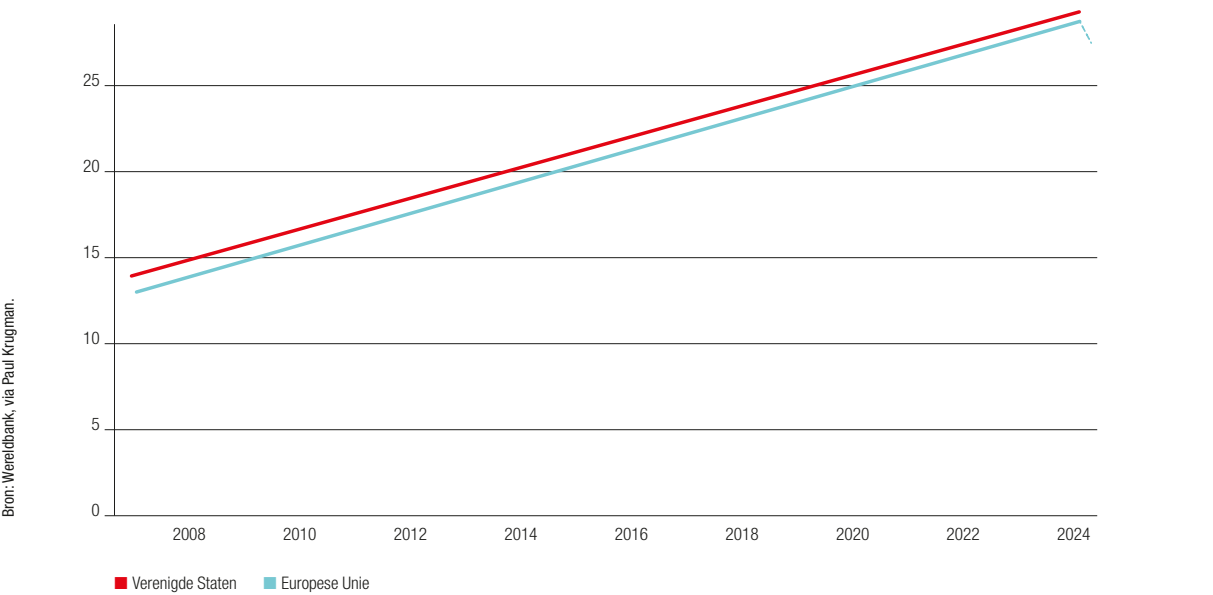
Deze cijfers zijn opgesteld aan de hand van de zogenaamde PENN-database, waarmee bruikbare vergelijkingen kunnen worden gemaakt over productiviteit in verschillende landen door de tijd heen. Daarbij moet opgemerkt worden dat Draghi een andere database gebruikt. Hij geeft de voorkeur aan de AMECO-database van de Europese Commissie. In deze database staat ook een vergelijk tussen de productiviteit in de EU en de VS. In deze grafiek valt op dat de EU de VS tot 2019 steeds verder naderde in productiviteit per gewerkt uur, en pas sinds die tijd weer terrein verliest. Het is moeilijk om deze analyse terug te zien bij Draghi.

BBP per gewerkt uur, tegen lopende prijzen, relatief ten opzichte van een land of een aggregaat.

Een derde kanttekening is de vraag of het voor Europeanen voelbaar is dat men economisch achterloopt ten opzichte van de VS. In een analyse die op de Amerikaanse website van Jacobin is gepubliceerd stelt Seth Ackerman serieuze vragen bij de data waar deze stelling op is gebaseerd.^{xxx} Wanneer je naar de VS en de EU kijkt in termen van koopkrachtpariteit, dan kun je zien hoeveel Europeanen kunnen kopen van hun verdiende geld. De meest bekende, al is het wat lompe, pariteitsindex is de database waarin wordt bijgehouden hoe duur een Big Mac is in verschillende landen. Onderstaande grafiek doet ongeveer zo'n vergelijking, maar dan voor een groter aantal uitgaven.

BBP op basis van koopkracht pariteit, in biljoen dollar.

Econoom Paul Krugman zag de analyse van Ackerman, en kwam tot de volgende analyse:

“By this measure, in 2007 the EU economy was slightly, but only slightly, smaller than the U.S. economy. By 2024 the EU economy was ... still slightly smaller than the U.S. economy. Indeed, the gap was a bit less in percentage terms.”

Waarom zit er zo'n groot verschil tussen de ontwikkeling van de relatieve groottes van de Europese en Amerikaanse economieën, en de ontwikkeling van de pariteitsindexen die Krugman en Ackerman bekijken? Ackerman legt uit dat in de data die Draghi gebruikt er grote problemen ontstaan in het vergelijken van economieën over een langere periode. Dit komt onder meer door het feit dat verschillende landen economische groei op verschillende manieren meten. Ook worden er in de Europese en Amerikaanse economieën simpelweg andere producten gemaakt. De VS is sterk in IT, een sector waar de productiviteit de afgelopen jaren veel sneller is gestegen dan elders. En door verschillen in de samenstelling van de economie loopt de groei van het reële BBP uiteen. Maar dit betekent niet automatisch dat de levensstandaard voor gewone mensen in hetzelfde tempo mee verandert.

Terug naar Draghi. Wie zijn rapport leest, krijgt de indruk dat er in Europa sprake is van een productiviteitscrisis (wat dus niet uit de data blijkt). Daarbij wordt de indruk gewekt dat de EU recentelijk achterop is geraakt (wat dus, wederom, niet uit de data blijkt). Dit zijn cruciale misverstanden voor wie wil nadenken welke beleidsinitiatieven er nu nodig zijn in de EU. Dat is niet de bedoeling van Draghi, die direct werk wil maken van zijn beleidsagenda: private investeringen aantrekken met publiek geld en minder regulering van kapitaal, en het werken aan een regelarme interne markt. Precies de wensen van de grote bedrijven in de EU.

Voor socialisten is het op zichzelf helemaal niet problematisch wanneer een analyse zou uitwijzen dat de EU minder economische groei kent als de VS. Als er realistische beleidsvoorstellen zijn om die groei in te halen, gericht op het op een acceptabele manier verhogen van de productiviteit per gewerkt uur, dan kan dat prima onderdeel zijn van een socialistische agenda. Maar dat is niet wat Draghi doet. Zijn analyse wordt door het kapitaalkrachtig establishment gebruikt als onderbouwing van allerlei maatregelen die vooral hun belangen dienen. Het angstbeeld dat de EU economisch achterop zou gaan lopen, is voor veel mensen overtuigend en wordt door vooraanstaande economen in de media voortdurend bevestigd en herhaald. Daarmee is deze combinatie van analyse en antwoord een bedreiging voor de belangen van de werkende klasse.

3.2 Je moet het geld wel eerst verdienen

Draghi's retoriek vinden we bijna letterlijk terug in de Nederlandse context. Niet gek, want het *Rapport Wennink* komt direct voort uit haar Europese voorganger:

“Dit onafhankelijke advies geeft invulling aan de vraag om het Draghi-rapport, dat de toekomst van het Europese verdienvermogen schetst, te vertalen naar de Nederlandse context.”

Net als Draghi gebruikt Wennink een dreigend verhaal om de ernst van de situatie te schetsen. Terwijl Geert Wilders bij het aantreden van het kabinet Schoof nog sprak over “de zon die weer ging schijnen”, ziet Wennink ruim een jaar later vooral “donkere wolken samenvakken boven Nederland”.

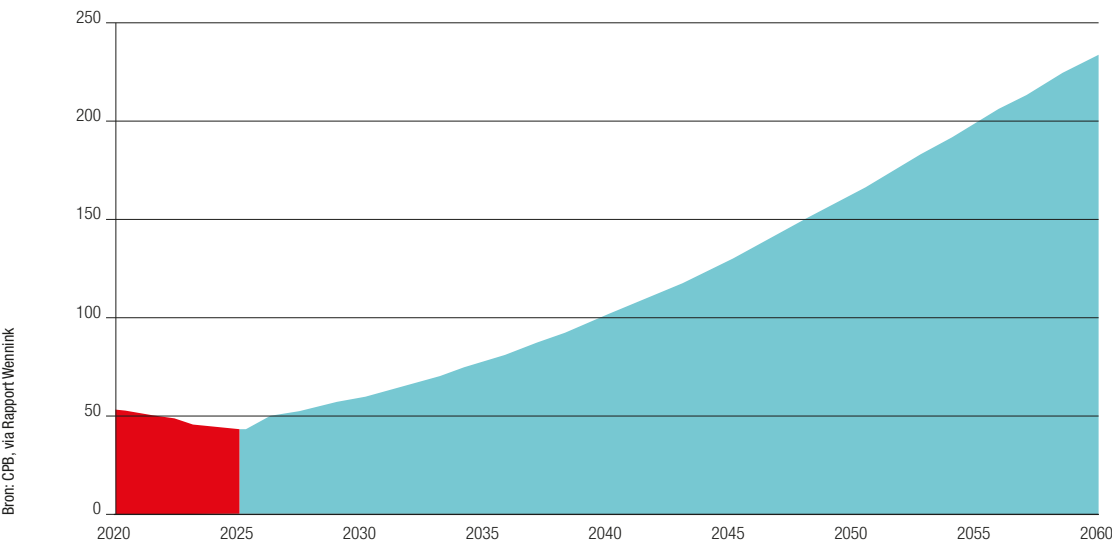
“Nederland is een prachtig land (...) Maar het fundament onder die kracht begint te verzakken. Als we geen actie ondernemen zal onze kwaliteit van leven hard achteruit gaan.”

De centrale stelling van Wennink is dat zonder groei ons economisch welbevinden instort: “Zonder het absolute minimum van 1,5% groei kan onze koopkracht niet stabiel blijven.” Draghi zette de economische groei in de EU af tegen die in de VS en in China. Dergelijke analyses maken wel deel uit van het *Rapport Wennink*, zeker ook in de manier waarop Draghi wordt aangehaald, maar zijn niet het centrale element van Wenninks verhaal. Meer dan Draghi plaatst Wennink economische groei in de context van de middelen die nodig zijn voor het in stand houden van onze welvaart en de verzorgingsstaat.

Door economische groei zou het mogelijk zijn om de stijgende uitgaven aan zorg, onderwijs enzovoort te kunnen blijven betalen. En andersom, wanneer er te weinig economische groei is, zal de verzorgingsstaat krimpen. Met zijn rapport legt Wennink dus minder de nadruk op competitie (bij Draghi gaat het dan om veranderingen in de relatieve positie van de EU ten opzichte van geopolitieke concurrenten) en juist meer op de relatie tussen economische prestaties en collectieve middelen. Op de retorische kracht van dergelijke stellingen komen we later in dit hoofdstuk terug.

Om de ernst van de situatie te laten blijken, worden enkele opvallende toekomstbeelden geschetst^{xxx}, waarvan velen ook uitgebreid zijn besproken in de Nederlandse pers. De opvallendste is wellicht dat Wennink stelt dat, bij ongewijzigd

Projectie Nederlandse staatsschuld *Rapport Wennink* in procenten van het bruto nationaal product.

beleid, de staatsschuld in 2060 groeit tot meer dan 200 procent van het bruto binnenlands product (bbp). Ter vergelijking: de afgelopen jaren is diezelfde schuld tussen de 45 en 50 procent van het bbp geweest, een daling ten opzichte van de jaren daarvoor.

Wenninks voorspelling valt niet helemaal uit de toon in vergelijking met andere adviezen. Ook de doorrekeningen van de verkiezingsprogramma's bij de afgelopen Tweede Kamerverkiezingen voorspelde een draconische schuldgraad op de lange termijn. Zelf de VVD, een partij die zich juist profileert als terughoudend met verhoging van de staatsschuld, had in haar doorrekeningen voor 2060 getekend voor een EMU-saldo van 107 procent.^{xxxii} Anders gezegd: in de huidige projecties van het planbureau zit een zekere somberheid over de houdbaarheid van de overheidsfinanciën.

Maar is een staatsschuld van twee keer het jaarlijks nationaal inkomen in 2060 realistisch? Nee, concludeerde het CPB zelf tegenover journalisten van NRC. Het optellen van diverse door het CPB opgestelde scenario's, de bron achter de cijfers van Wennink, kun je op deze manier niet doen. “Die doorwerkeffecten hebben we niet berekend”, aldus een woordvoerder. “We kunnen dus niets zeggen over de samengestelde effecten. Zelf zouden we deze figuur niet presenteren”.^{xxxiii} Hoewel de door Wennink geschetste cijfers dus door menig econoom publiekelijk in twijfel worden getrokken, lijkt dit de invloed van het rapport zelf nauwelijks te hebben geraakt.

De vraag hoe snel de staatsschuld stijgt heeft te maken met de uitgaven van de overheid en met de inkomsten. In bijlage 3 van het *Rapport Wennink* is een korte uiteenzetting gemaakt van de manier waarop deze kosten zijn berekend. Wennink stelt dat de kosten van de overheid per jaar met iets meer dan twee procent toenemen, terwijl de overheidsinkomsten maar met ongeveer één procent per jaar stijgen. Dit leidt in zijn verhaal tot een tekort van meer dan 100 miljard in 2035.

Wenninks verhaal over de discrepantie tussen de overheidsinkomsten en -uitgaven wordt deels gebruikt om de noodzaak van economische groei duidelijk te maken, maar speelt ook een rol bij het beargumenteren van de noodzaak van bezuinigingen. Om economische groei mogelijk te maken zijn er publieke investeringen nodig, die ten koste gaan van economische consumptie in de vorm van de verzorgingsstaat:

“Voor deze publieke investeringen moet ruimte worden gecreëerd, wat vraagt om minder consumptieve uitgaven en meer investeringen binnen de overheidsbegroting.”

Het frame dat er gekozen moet worden tussen consumptieve uitgaven en investeringen is gestoeld op het idee dat hogere belastingen voor bedrijven ten koste gaan van het aantal banen, en daarmee ook leidt tot lagere overheidsinkomsten. Tegelijkertijd wordt de lezer toekomstige consumptieve uitgaven voorgehouden, mits men op korte termijn bereid is daar juist vanaf te zien.

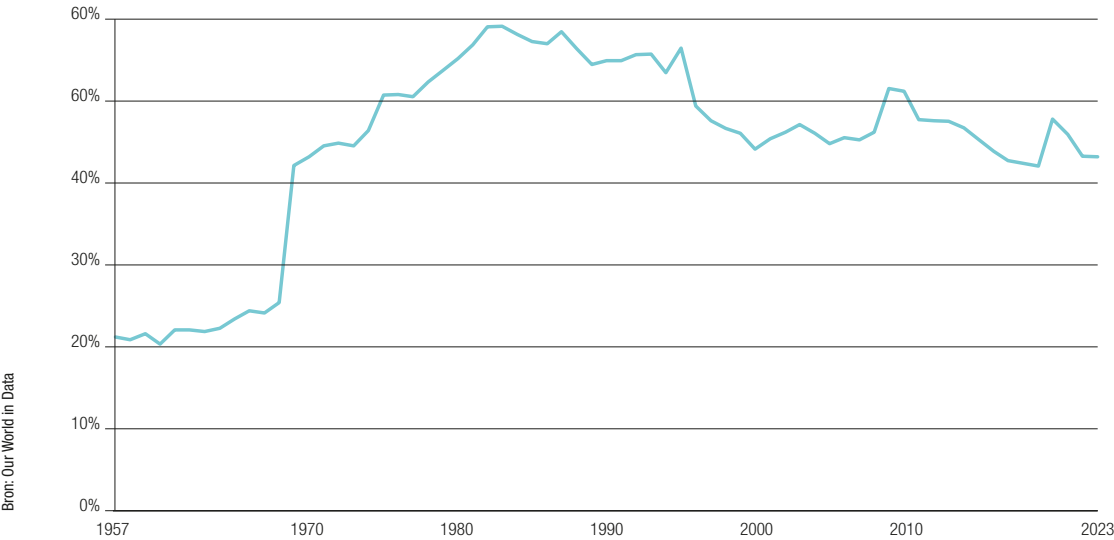
“De keuzes die nodig zijn, zullen schuren – omdat ze vragen om prioriteiten, om eerlijkheid en om offers. Maar als we willen dat Nederland ook voor volgende generaties een land blijft waar mensen kansen hebben, waar mensen goed onderwijs krijgen, waar mensen nodige zorg ontvangen en waar mensen veilig zijn, dan is dit het moment om te handelen.”

Het probleem met deze analyse is dat ze wordt gepresenteerd als onvermijdelijk, terwijl het in werkelijkheid een gevolg is van hoe onze economie is vormgegeven. De vraag wanneer er dan wel genoeg wordt verdiend om consumptieve uitgaven te kunnen betalen, blijft vaag. Zo was de brutowinst in Nederland in 2023 nog ruim 384 miljard euro.^{xxxiv}

Overheidsuitgaven als aandeel van het BBP, 1957 tot 2023.

Totale overheidsuitgaven, weergegeven als aandeel van het bruto binnenlands product (BBP).

Dit omvat ook de rentebetalingen op de overheidsschuld.

Het spook van de almaar stijgende overheidskosten is, net als het spook van de almaar stijgende en onhoudbare overheidsschulden, een dankbaar frame voor het kapitaalkrachtig establishment. Het vraagt om tegenspraak. Sinds de jaren negentig zijn de overheidsuitgaven teruggebracht van rondom de 55 procent van het bruto nationaal product tot rondom de 45 procent. Uitzonderingen zijn de momenten van crisis, zoals na de kredietcrisis, en tijdens de eurocrisis en de pandemie.

Uiteraard is dit een vrij grove benadering; het is nadrukkelijk niet bedoeld als rechtvaardiging voor verspilling bij de overheid. Er kan namelijk van alles verkeerd gaan bij de manier waarop de overheid geld uitgeeft, en daarvan verschijnen met grote regelmaat voorbeelden in de media.^{xxxv} Ook is het aannemelijk dat piek in vergrijzing in 2040 leidt tot relatief hoge uitgaven. Daar staat echter tegenover dat Nederland een zeer vermogende groep ouderen heeft, die meer dan voorheen bij kunnen dragen aan de kosten (door hun btw-uitgaven en hun inkomensbelasting).

Het is moeilijk vol te houden dat de overheid alleen maar groter wordt, ten opzichte van wat we ons als land kunnen veroorloven om uit te geven aan de overheid. Daarbij moet gesteld worden dat een nationale discussie over de vraag hoeveel van onze welvaart we bereid zijn uit te geven aan collectieve middelen van groot belang is (daarover meer in 3.4).

Tot die tijd maken angstbeelden over stijgende overheidsuitgaven, al dan niet in combinatie met projecties van bergen staatsschuld, onderdeel uit van de verkiezingsstrijd. Met name rond de Eurocrisis tussen 2009 en 2014, toen diverse Europese landen te maken kregen met serieuze betalingsproblemen, werd dit beeld gebruikt om grote bezuinigingen door te voeren. In Nederland leidde dat tot bezuinigingen waarvan vrijwel alle economen later stelde dat deze de economie meer kwaad dan goed hebben gedaan. In haar reactie op de meest recente voorjaarsnota pleitte de Raad van State er nog voor om, nu er weer een nieuwe crisis dreigt, niet direct te gaan bezuinigen. Dat zou de crisis, net als in 2012, weleens flink kunnen verdiepen.

Door Wennink wordt de relatief lage staatsschuld gepresenteerd als bron voor het oplossen van uitdagingen van de toekomst. Maar het kost niet veel beeldingskracht om de lage staatsschuld juist te zien als het evenbeeld van de problemen die we in heel Nederland zien: achterstanden bij het onderhoud van infrastructuur, onder-investering in het elektriciteitsnetwerk, achterstanden bij de bouw en verduurzaming van woningen, en ga zo maar door. Een zak geld blijkt geen oplossing voor problemen waar fysieke grenzen, zoals het aantal beschikbare vakmensen, de realiteit zijn. De oude quote van de econoom John Maynard Keynes blijft gelden: “All we can do, we can afford.”

3.3 Dat is niet goed voor het investeringsklimaat

In het politieke verhaal van het kapitaalkrachtige establishment vormt de aanname dat het economisch slecht gaat met Nederland en Europa een strategisch vertrekpunt. Want wie kan geloven dat onze welvaart onder druk staat,

accepteert ook sneller het idee dat economische groei de enige weg vooruit is. Groei staat gelijk aan welvaart, zo luidt de premisse. En dan komt de hoofdboodschap: om die groei veilig te stellen moeten investeerders worden aangetrokken:

“Het is als eerste belangrijk zo veel mogelijk private investeringen te genereren. Om dit te bereiken, moet Nederland het vertrouwen met investeerders uit binnen- en buitenland herstellen.”

Investeerders trek je aan door zo goed mogelijk aan hun wensen te voldoen. Wennink is helder over wie er werkelijk aan de knoppen zitten in de economie: private investeerders. Het uitblijven van investeringen betekent volgens hem banenverlies, bedrijven die vertrekken, en uiteindelijk een daling van de levenskwaliteit. Het retorisch gewicht van dit argument mag niet worden onderschat. In versimpelde vorm klinkt dit als wat we in 3.2 al bespraken: “Geld moet eerst verdiend worden, voordat je het kunt uitgeven.”

Wanneer je deze analyse volgt, wordt de vraag vanzelf wat je moet doen om investeerders aan te trekken. Wat zij volgens Wennink in ieder geval niet willen, is te veel bemoeienis van de overheid. Investeerders houden niet van democratisch genomen besluiten die bedrijvigheid remmen. Het probleem is volgens hem niet te weinig democratie, maar te veel: te veel regels, te veel inspraak, te veel proces.

“In Nederland hebben we geprobeerd risico's uit te sluiten met regels, maar zo ook de ruimte om te handelen verkleind. De democratisering van de besluitvorming en uitvoering is te ver doorgeschoten, waardoor juist besluiteloosheid regeert. Dit is funest voor het onderlinge vertrouwen – tussen overheid en bedrijfsleven, tussen beleid en uitvoering, tussen burgers en instituties.”

Het is een bekende redenering van het economische establishment én opvallend verwant aan het discours van anti-establishment conservatieven: te veel regels, te veel procedures, te weinig daadkracht. Tegelijkertijd maken beide politieke stromingen hier gebruik van een breed gedeelde frustratie over de moderne overheid en haar bureaucratie. Ook instabiel beleid krijgt volgens Wennink een centrale rol in de crisis van vertrouwen:

“Jaren van instabiel beleid hebben geleid tot een vertrouwensbreuk, die alleen kan worden hersteld met een geloofwaardige en consistente strategie voor de aankomende tien jaar.”

Maar het probleem is natuurlijk niet de instabiliteit op zich. Als het beleid structureel hogere eisen zou stellen aan bedrijven, zou Wennink net zo hard klagen, onafhankelijk van de stabiliteit daarvan. Wat hij zoekt, is beleid dat voorspelbaar gunstig blijft voor investeerders. Dat blijkt ook uit zijn voorstellen rond publieke middelen. Er mag wel veel overheidsgeld worden ingezet, maar dan liefst op afstand van de politiek: “Met een werkkapitaal van €10 tot €20 miljard kan tot €100 miljard gemobiliseerd worden. [...] Beiden moeten op afstand van de politiek opereren, met een professioneel bestuur en een duidelijk mandaat.” Publiek geld, private sturing. Democratie mag de rekening betalen, maar moet niet te moeilijk doen over de richting.

Wennink legt in zijn rapport een direct verband tussen te veel regels en een lage productiviteit. Het is onderdeel van zijn economische analyse, die overigens prima past in een marxistische productiviteitsopvatting. Groei, zo stelt hij, komt uit twee bronnen: meer arbeid (meer gewerkte uren) en hogere productiviteit (meer waarde per gewerkt uur). De economische groei van Nederland blijkt de afgelopen decennia grotendeels te komen uit die eerste factor: meer uren werken. Slechts een derde van de groei kwam voort uit productiviteitsstijging. Dit is volgens Wennink een doodlopende weg:

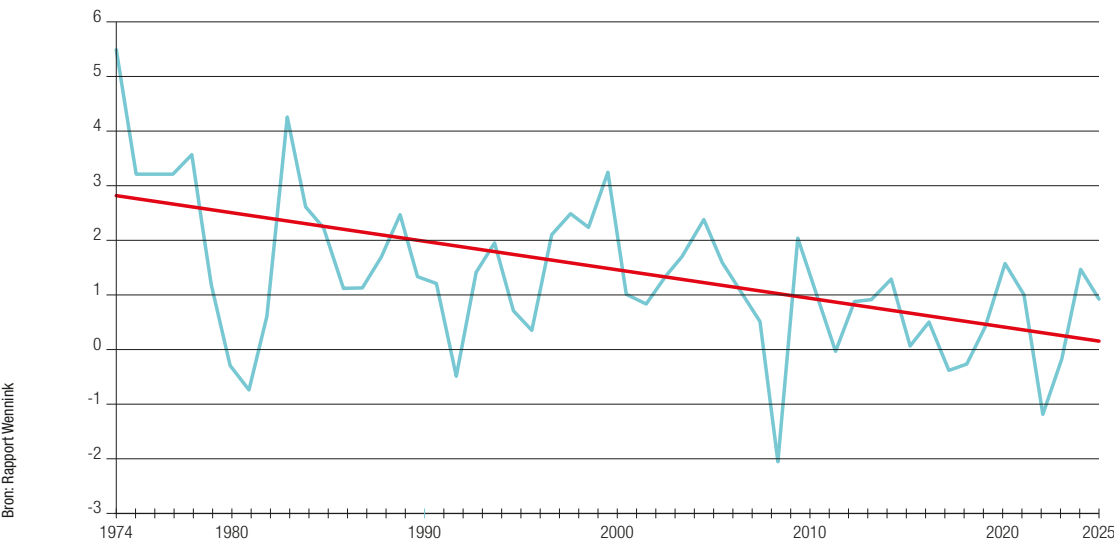
“Deze verhouding is niet vol te houden (...) groei in arbeidsinzet zal niet langer onze lage productiviteitsgroei kunnen maskeren.”

Economische groei Nederland, per jaar.

Hoe zit het precies met die economische groei? In de CBS-data zien we dat de Nederlandse economie de afgelopen 29 jaar jaarlijks met iets minder dan twee procent groeide. Wel zijn er grote variaties per jaar, en een overwegend neerwaartse trend. Kijk je naar de gewogen gemiddelde groei per vijf jaar, dan zie je een duidelijk dieptepunt rond de kredietcrisis. Hoe verhoudt dit zich tot de cijfers over productiviteit? Wennink ziet een langlopende trend, van ontzettend hoge

De trend in Nederlandse arbeidsproductiviteitsgroei over de afgelopen 50 jaar, in procenten.

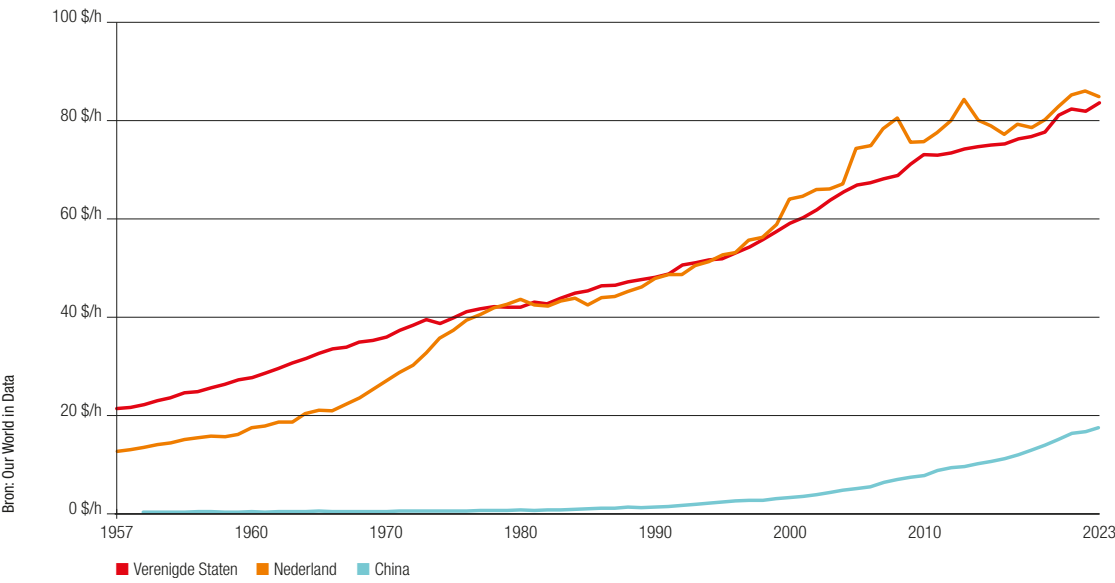

productiviteitstijging in de jaren zeventig en een duidelijke neerwaartse trend (zie bovenstaande figuur uit het *Rapport Wennink*). De analyse van Wennink lijkt ervan uit te gaan dat de noodzaak (vergrijzing) eraan kan bijdragen dat de oplossing (hogere productiviteit van de werkzame beroepsbevolking), omdat we dan met gemiddeld minder werknemers dezelfde of zelfs hogere productiviteit moeten halen. Maar daar is geen enkele economische aanleiding toe, behalve dan dat wanneer arbeid duurder wordt, automatisering aantrekkelijker wordt. Daarover zo meer. Kijken we naar de ontwikkeling van de productiviteit per gewerkt uur, en vergelijken we die ontwikkeling met de productiviteitsstijging in de VS, dan zien we dat Nederland al sinds eind jaren zeventig ongeveer op hetzelfde niveau als de VS zit.

De vraag is wat een bron zou kunnen zijn van een toekomstige hogere productiviteit. Voor Wennink is dat al snel het schrappen van een overschot aan regels, die bedrijvigheid nu in de weg zou zitten. Vaak genoemd is de moeite die het Nederlandse bedrijven kost om werknemers te ontslaan, op het moment dat dit een bedrijf goed uitkomt.

Wenninks kritiek op bureaucratie raakt een reëel gevoel onder burgers. Veel mensen ervaren de overheid als traag, stroperig en tegenwerkend. Maar waar het bedrijfsleven deze frustratie aangrijpt om regels af te breken die hún macht

Productiviteit: output per gewerkt uur. Productiviteit wordt gemeten als het bruto binnenlands product (BBP) per gewerkt uur. Deze gegevens zijn gecorrigeerd voor inflatie en voor verschillen in de kosten van levensonderhoud tussen landen.

beperken, is het aan socialisten om deze agenda te ontmaskeren. Daarbij hoort een eigen analyse over productiviteit.

De opdracht is om frustraties over bureaucratie te erkennen, maar het antwoord niet te zoeken in het ontmantelen van democratische bescherming. Integendeel: het is juist door schadelijke acties van grote bedrijven in te dammen, door publieke belangen sterker te verankeren en door besluitvorming dichterbij mensen te brengen, dat de overheid weer als bondgenoot kan functioneren.

Waar multinationals hinder ervaren van democratisch gelegitimeerde regels, ervaren kleine ondernemers vooral hinder van dezelfde grote bedrijven die de regels naar hun hand zetten. De bakker op de hoek, de fietsenmaker, de kleine webwinkel: zij hebben niet te veel democratie als probleem, maar te weinig bescherming tegen marktmacht. Hun belangen worden vaak gezien als samenvallend met de belangen van het grootbedrijf, maar in werkelijkheid staan ze vaak tegenover elkaar.

Terug naar Wenninks verhaal over productiviteit. Juist hier liggen kansen voor een socialistisch alternatief. Zoals we in 3.1 al vaststelden, is een opvallend groot deel van de groei van de Amerikaanse economie het gevolg van een grotere bevolking. Er is dus niet zozeer veel meer geproduceerd per uur, maar er is vooral door meer mensen gewerkt.

Het roept de vraag op waarom Nederland en de VS eigenlijk geen hogere productiviteitsgroei hebben weten te realiseren, waar dat in de jaren zeventig en tachtig wel is gelukt. Daar zijn goede verklaringen voor. Zo stelt de econoom Alfred Klein-knecht al jaren dat de lage productiviteitsgroei in Nederland samenhangt met lage lonen en flexibele contracten.^{xxxvii} Het is juist het gebrek aan binding tussen werknemers en bedrijven die innovatie beperkt. Lage lonen verminderen de prikkel tot automatisering; flexibele arbeid ontmoedigt bedrijven om te investeren in hun personeel. Dit leidt tot een economie waarin juist sectoren die floreren bij flexibele arbeid groeien, zoals de laagproductieve sectoren die Wennink benoemd.

Het uitblijven van een fundamentele kritiek op de dereguleringsagenda van het kapitaalkrachtig establishment werkt de belangen van investeerders in de hand, en schaadt die van de werkende klasse. Ja, we hebben bedrijven nodig. Ja, mensen moeten ergens werken. Maar dat betekent niet dat investeerders de koers van onze samenleving mogen dicteren. Het volstaat dan ook niet om te zeggen dat groei het gemeenschappelijk goed dient, zoals Wennink stelt. Als die belofte niet wordt geborgd, blijft zij een lege frase.

Zolang investeerders het vertrekpunt vormen van economisch beleid, zal er nooit een moment komen waarop zij genoeg hebben. Cijfers over onze economie worden dan zo uitgelegd dat er vanzelf problemen worden gevonden, zoals een te lage groei of een relatief te beperkte stijging van de productiviteit, hoe moeilijk deze analyses ook te rijmen zijn met de realiteit. Bovendien is wat vandaag noodzakelijk wordt genoemd, morgen alweer onvoldoende. Het is een logica die zichzelf eindeloos voedt.

Voor socialisten ligt hier een belangrijke taak: laten zien dat de roep om investeringsvriendelijk beleid geen eindstation kent, maar een permanente druk zet op de verzorgingsstaat, op democratische controle en op de positie van werkenden. Socialisten doen er goed aan deze dynamiek consequent te benoemen zoals zij is: een middel om politieke

keuzes te verhullen als economische noodzaak. Wat wordt gepresenteerd als rationele beleidsvoorwaarde, is in feite een normatieve eis om de invloed van kapitaal verder te vergroten.

3.4 Waarom krijgen zij dat gratis? Van jouw belastingcenten!

Hoewel Wennink het minder bont maakt dan zijn ideologische bondgenoten in de politiek, zet hij in zijn rapport wel degelijk een beeld neer waarin de uitgaven die de overheid doet vooral een last vormen voor de belastingbetalende inwoners. Hogere overheidsuitgaven komen dan al snel neer op een hogere belastingdruk, die in het rapport wordt gekwantificeerd tot 1700 euro per jaar in 2035. En een half procent minder groei kost een huishouden 7.000 euro per jaar:

“Huishoudens voelen dat direct in hun portemonnee, want zij dragen nu zo’n 63% van alle overheidsinkomsten.”

Deze zin is een zeldzaam moment van erkenning: eindelijk wordt uitgesproken wie de lasten (waaronder de btw) werkelijk dragen. Maar echt tegenstrijdig met het wereldbeeld van het kapitaalkrachtig establishment is dit niet.^{xxxvii} Hun belofte is immers dat er goedbetaalde banen zullen zijn, niet dat bedrijven de sociale voorzieningen gaan betalen (bedrijven moeten immers aangetrokken worden). De onderlinge solidariteit van de werkende klasse, georganiseerd in de welvaartsstaat, is onderwerp van de politiek. Hier ontstaat ruimte voor partijen zoals VVD en JA21, die de onderlinge solidariteit in de werkende klasse politiseren door te wijzen op stijgende lasten voor burgers die veel verdienen, en vermeend parasiteren door het niet-productieve deel van de werkende klasse.

Een cruciale uitdaging voor socialisten betreft het versterken van solidaire verhoudingen binnen de werkende klasse. Want solidariteit is geen abstract ideaal; het is een praktisch fundament onder elke collectieve strijd. Maar solidariteit is ook kwetsbaar. Zij kan worden uitgehold wanneer een kleine minderheid misbruik maakt van voorzieningen die juist bedoeld zijn om mensen te beschermen.

Het huidige systeem probeert dat risico te beheersen door iedereen permanent te controleren. Deze benadering is geworteld in wantrouwen en duwt burgers in een defensieve positie. Mensen worden behandeld alsof zij potentiële fraudeurs zijn, en daarmee wordt solidariteit juist uitgehold. De controlezucht die hieruit voortvloeit — formuleren, toezicht, protocollen, bewijsstukken — leidt niet tot meer rechtvaardigheid, maar tot meer bureaucratie, meer frustratie, en minder vertrouwen in de overheid. In dit systeem is het toeslagenschandaal geen incident, maar functioneel.

Veel socialisten onderkennen al langer de problemen met de overheid. Cruciaal is dat wordt uitgegaan van vertrouwen, niet van achterdocht. Dat betekent ook dat we niet naïef moeten zijn. Misbruik van collectieve voorzieningen is schadelijk, niet alleen voor de staatskas, maar vooral voor de onderlinge solidariteit, en speelt bovendien onze politieke tegenstanders in de kaart. Wanneer mensen zien dat regels wel bestaan, maar niet worden gehandhaafd, ontstaat cynisme. En cynisme is altijd het begin van individualisering, waarbij mensen zich afvragen waarom zij zouden bijdragen wanneer anderen er alleen maar misbruik van maken.

Het antwoord ligt dus niet in een alomvattend toezichtregime, maar in een realistisch en proportioneel systeem van waarborgen. Systemen waarbij iedereen voortdurend door de molen moet, moeten worden vervangen door willekeurige controles die niet intimiderend zijn, maar wel effectief, heldere piepsystemen, gebaseerd op afwijkende patronen of red flags, die misbruik kunnen signaleren zonder burgers als standaardverdachten te behandelen, en snelle en transparante handhaving wanneer er daadwerkelijk misbruik wordt vastgesteld.

Deze aanpak is niet alleen minder belastend voor de overgrote meerderheid die te goeder trouw handelt, maar beschermt ook de legitimiteit van de voorzieningen waar de werkende klasse op steunt. Solidariteit is geen vanzelfsprekendheid. Zij moet worden bewaakt, versterkt en onderhouden, zowel moreel als institutioneel.

Daarom moeten socialisten hard optreden tegen misbruik omdat onderlinge solidariteit de kern vormt van onze politieke strategie. Waar misbruik plaatsvindt, brokkelt die solidariteit af. Waar vertrouwen de basis is, maar controle nog steeds mogelijk blijft, kan solidariteit groeien. Een denkrichting hierbij is een grotere rol voor de vakbond bij de uitvoering van sociale voorzieningen.

Het doel is duidelijk: een sociale staat die mensen ondersteunt, niet wantrouwt; een samenleving waarin collectieve voorzieningen worden beschermd door degenen die er het meest bij gebaat zijn; en een politiek die durft te vertrouwen op mensen, maar tegelijkertijd de mechanismen heeft om dat vertrouwen te bewaken.

3.5 Socialistische antwoorden op het kapitaalkrachtig establishment

Het *Rapport Wennink* laat zien hoe diep het denken van het kapitaalkrachtig establishment geworteld is in een neoliberal wereldbeeld dat inmiddels meer dan drie decennia meegaat en maar waarvan de kern nooit wezenlijk is

veranderd. De boodschap is telkens dezelfde: er staan ons enorme economische uitdagingen te wachten; groei is de enige redding; en om te kunnen groeien moeten we worden gedisciplineerd. Zodat we niet klagen over het afbreken van regels die ons beschermen, of het overhevelen van publieke middelen naar private investeerders.

In Wenninks analyse is economische groei een noodzakelijke voorwaarde voor beschaving. Zonder groei stort de verzorgingsstaat in, brokkelt de kwaliteit van leven af en verliezen we onze plek in de wereld. Maar achter deze retoriek gaat een hardere werkelijkheid schuil: welzijn moet worden opgeofferd voor de belofte van welzijn. Terwijl de Nederlandse economie structureel sterk blijft — en op veel terreinen juist uitzonderlijk krachtig is — wordt een twijfelachtig doemscenario opgetuigd dat een bepaalde politieke richting legitimeert. De overdreven dreiging van hoge staatsschulden, oplopende overheidsuitgaven en een onbetaalbare overheid wordt gepresenteerd als ons lot als we niet snel iets doen. Daarmee wordt de discussie bewust verschoven van “wat willen we?” naar “wat moet er gebeuren?” — en die noodzaak komt, opvallend genoeg, altijd neer op hetzelfde pakket: bezuinigen, faciliteren, dereguleren.

Wat daarmee buiten beeld blijft, is dat een aanzienlijk deel van de zogenaamde ‘consumptieve uitgaven’ in feite een subsidie aan bedrijven vormt. Toeslagen bestaan omdat lonen te laag zijn (het wetenschappelijk bureau van de SP onderzocht eerder dat ruim de helft van de ontvangers van toeslagen werkende mensen zijn). Publieke middelen worden ingezet om randvoorwaarden te creëren voor investeerders, niet om de bestaanszekerheid van mensen te versterken. Er worden regels geschrapt, niet om burgers meer vrijheid te geven, maar om eisen aan bedrijven te versoepelen. Het is precies deze asymmetrie die de anti-establishment conservatieven uitbuiten: een overheid die hard is voor mensen, zacht voor kapitaal en vol ontzag voor de investeerder — ook wanneer die investeerder ver over de grens woont en vooral verdient aan belastingvoordelen, publieke infrastructuur en goedkope arbeid.

Opvallend is bovendien dat het rapport zelf talrijke spanningen binnen het bedrijfsleven blootlegt. Wennink erkent dat Nederland te veel ondernemer zijn en te weinig ondernemen belooft^{xxxviii}, dat echte innovatie wordt geremd en dat faillissementen soms noodzakelijk zijn. Hij staat buitengewoon vijandig tegenover de melkveesector, die door stikstof een grote rol speelt bij de economische obstructie van bedrijvigheid. Tegelijkertijd blijft de basislogica intact: de overheid moet vooral faciliteren, voorspelbaar en dienend zijn voor investeerders. Zelfs wanneer publieke middelen cruciaal zijn — zoals bij defensieopdrachten, digitale infrastructuur of robotica — mag de overheid de rekening betalen, maar niet te veel eisen bij het bepalen van de richting. Eigenaarschap blijft privaat, risico’s worden gesocialiseerd.

Voor socialisten volgt uit dit alles een dubbele uitdaging. Om te beginnen is het belangrijk om het economische verhaal van het establishment te ontleden en te doorbreken. Niet omdat groei onbelangrijk is, maar omdat groei geen neutrale maatstaf is en geen automatische route naar welzijn.^{xxxix} De vraag is niet hoe we aantrekkelijker worden voor investeerders, maar hoe we de economie zo kunnen inrichten dat waardigheid, zekerheid en zeggenschap centraal staan. Dat begint met hogere lonen, vastere contracten, stevige publieke investeringen in innovatie en een economie waarin werknemers echte zeggenschap hebben.

Om dat te bereiken is strategisch denken cruciaal. Er zijn campagnes nodig die werknemers organiseren, wetgeving die medezeggenschap structureel uitbreidt en beleid dat zeggenschap over investeringen mogelijk maakt. Dit is geen verre toekomstmuziek; het is een noodzakelijke stap om de macht die nu bij een kleine investerende klasse ligt, te democratiseren.^{xl}

Zo’n alternatief begint niet bij investeerders, maar bij mensen die werken, zorgen, creëren en ondernemen. Bij werknemers die hun werkweek niet langer willen laten dicteren door aandeelhoudersbelangen. Bij kleine ondernemers die ruimte willen om te ondernemen zonder weg te worden geconcentreerd door monopolies.

En bij burgers die verlangen naar een overheid die beschermt, ondersteunt en richting geeft aan onze economie, in plaats van een staat die zich terugtrekt zodra het grote kapitaal daar om vraagt. Daarbij hoort ook een eigen basis voor solidariteit in de werkende klasse. Niet een systeem gebouwd op wantrouwen, controle en formuleren, maar een solide en eerlijk stelsel dat bescherming biedt voor wie het nodig heeft, en misbruik voorkomt zonder mensen automatisch als verdachte te behandelen. Solidariteit vraagt om vertrouwen én om proportionele handhaving; beide zijn noodzakelijk om de solidariteit te herstellen die onder druk wordt gezet.

Het kapitaalkrachtig establishment presenteert groei als noodzaak, investeerders als richtinggevende kracht en bezuinigingen als onvermijdelijke keuze. Maar deze logica dient niet de samenleving — zij dient het kapitaal. Een socialistisch alternatief moet daarom vertrekken vanuit een andere vraag. Niet “hoe houden we investeerders tevreden?”, maar: “hoe vergroten we de macht en waardigheid van de mensen die dit land draaiende houden?” Pas dan ontstaat een werkelijk ander economisch perspectief — één waarin publieke middelen publieke doelen dienen, waarin werk wordt gewaardeerd, en waarin de democratie niet wordt uitgekleeft ten gunste van kapitaal, maar wordt versterkt door degenen die dit land draaiende houden.

4. Een ander debat

De analyse van de anti-establishment conservatieven en het kapitaalkrchtig establishment laat een opmerkelijk dubbelbeeld zien. Op papier staan deze stromingen tegenover elkaar. In de praktijk vullen zij elkaar aan, houden zij elkaar in stand en dienen zij de belangen van (weliswaar vaak verschillende delen van) de bezittende klasse. Hun conflict bepaalt het politieke speelveld. Voor socialisten rest vaak enkel het verdedigen van sociale voorzieningen, in een poging verdere afbraak te voorkomen.

Beide stromingen delen een aantal fundamentele diagnoses. Ze richten hun pijlen op een overheid die wordt ervaren als log, bureaucratisch en losgezongen van het dagelijks leven. Ze benadrukken het belang van werk, productiviteit en bijdragen. En ze problematiseren — expliciet of impliciet — een deel van de bevolking dat niet (of niet zichtbaar) bijdraagt. Zeker daar, in die overlappende analyses, schuilt een strategisch probleem voor socialisten.

De klassenlogica van opgelegde normen

Wat anti-establishment conservatieven succesvol doen, is het framen van maatschappelijke conflicten als conflicten over normen die van bovenaf worden opgelegd. Of het nu gaat om klimaatmaatregelen, gezondheidsbeleid of culturele omgangsvormen: de boodschap is telkens dat ‘anderen’ bepalen hoe jij moet leven. Die normatieve druk wordt niet als abstract ervaren, maar als een dagelijks gevoel van betutteling — vaak afkomstig van hogeropgeleide professionals, bureaucraten en experts.

Daar waar deze normen vaak worden verdedigd als rationeel, noodzakelijk of moreel juist, weten anti-establishment conservatieven ze te koppelen aan een klassenervaring: mensen die weinig zeggenschap ervaren, krijgen wel steeds meer regels opgelegd. Dat anti-establishment conservatieven hierin slagen, komt omdat er een kern van waarheid in zit. Beleidsinterventies worden steeds vaker vormgegeven zonder betrokkenheid van degenen die ze moeten dragen, en zonder duidelijke democratische handremmen. Zo ontstaat het beeld van een staat die corrigeert in plaats van ondersteunt.

Wie die wil beantwoorden doet er goed aan dit te onderkennen, want door het gedrag van burgers te problematiseren — door meer regels, meer handhaving, meer voorwaarden — bevestigt men het frame van ‘de linkse elite’ die anderen wantrouwt. Dan belanden we vanzelf in het kamp dat ‘alles oplegt’, terwijl juist onze traditie vertrekt vanuit emancipatie en collectieve zeggenschap.

Er is geen alternatief

Het kapitaalkrchtig establishment opereert anders, maar niet minder effectief. Daar wordt economische noodzaak ingezet om politieke keuzes te depolitiseren. Gebrek aan economische groei, een matig investeringsklimaat, toenemende vergrijzing en achterblijvende productiviteit worden gepresenteerd als externe feiten waarop slechts één rationeel antwoord mogelijk is: hun beleidsagenda. Wie vragen stelt, wordt weggezet als onverantwoord.

Opvallend is hoe weinig tegenspraak deze analyses krijgen. Niet omdat ze zo sterk zijn, maar omdat ze het debat zo smal maken. De centrale vraag wordt niet meer wie beslist of wie profiteert, maar hoe snel en hoe efficiënt beleid kan worden uitgevoerd — bij voorkeur buiten het zicht van democratische processen.

Ook hier worden socialisten gemakkelijk in het defensief gedrongen. We verdedigen de verzorgingsstaat, publieke voorzieningen en regulering, en staan daarmee al snel in de positie van behoudzuchtige hoeders van bestaande structuren. Terwijl juist het beleid van dit establishment heeft geleid tot groeiende vermogensongelijkheid, afnemende zeggenschap op het werk en een staat die streng is voor mensen, maar terughoudend voor kapitaal.

De gedeelde kritiek op de staat

Beide stromingen zijn het opvallend eens over één punt: de staat werkt niet. Voor de anti-establishment conservatieven is zij een vijandige macht die het volk wantrouwt. Voor het kapitaalkrchtig establishment is zij een inefficiënt obstakel dat investeringen vertraagt. In beide verhalen is bureaucratie het symbool van alles wat misgaat: traag, onbegrijpelijk, frustrerend en bovenal onpersoonlijk.

Voor veel mensen resoneert deze kritiek sterk. Niet omdat zij tegen collectieve voorzieningen zijn, maar omdat zij de staat vooral kennen als een systeem van formuleren, controles, verboden en verplichtingen. Een plek waar fouten zwaar worden afgestraft en vertrouwen ontbreekt. Het toeslagenschandaal was geen uitzondering, maar een extreem voorbeeld van een structuurlogica die al veel langer bestaat.

Het strategische probleem voor socialisten is de neiging om deze overheid te verdedigen, omdat zij historisch gezien een van de succesvolste manieren is geweest waarop solidariteit is georganiseerd. Het gevolg is dat we mensen de indruk geven hun dagelijkse frustraties niet serieus te nemen. Terwijl de kern van onze kritiek juist zou moeten zijn dat de staat is ingericht tegen de belangen van werkenden — niet te groot, maar te eenzijdig, te wantrouwend en te weinig democratisch.

Het belang van werk

Misschien wel het meest riskante gemeenschappelijke element is de manier waarop beide stromingen kijken naar mensen die niet (kunnen) werken. In verschillende gedaantes klinkt dezelfde morele scheidslijn door: wie bijdraagt verdient erkenning; wie niet bijdraagt, vormt een probleem. Dat narratief is diep verweven met ideeën over verdienste, zelfstandigheid en waardigheid.

Socialisten kunnen hier niet simpelweg tegenover stellen dat “niet iedereen kan werken”. Dat is feitelijk juist, maar politiek onvoldoende. Want het raakt niet aan het onderliggende probleem: een samenleving waarin werk centraal staat voor waardigheid, maar tegelijkertijd steeds slechter is georganiseerd. Waarin werkenden autonomie verliezen, vakmanschap wordt uitgehold en mensen die wél willen werken vastlopen in systemen die hen uitputten.

Als wij dit debat verliezen, belanden we in de positie van de verdedigers van armoede, afhankelijkheid en uitkeringen. Dat is funest, niet alleen strategisch, maar ook inhoudelijk. Want onze kernopgave ligt niet in het verdedigen van niet-werken, maar in het organiseren van waardig werk, zeggenschap en eerlijke beloning.

Tijd voor een ander debat

De analyses in dit rapport wijzen niet naar pasklare oplossingen, maar naar strategische keuzes die voor socialisten logisch zijn in deze tijd.

Allereerst betekent dit dat we uit de verdediging moeten komen. Niet alleen reageren op aanvallen, maar zelf een toekomstbeeld ontwikkelen dat begrijpelijk en aantrekkelijk is. Een verhaal waarin niet de staat of de markt centraal staat, maar werk — als bron van waardigheid, vakmanschap en zeggenschap. En, waar dat maar even mogelijk is, ook eigenaarschap van je eigen werk.

Daarnaast vraagt dit om terughoudendheid in het opleggen van regels. Niet omdat regels per definitie verkeerd zijn, maar omdat ze zonder democratische inbedding vervreemden. Democratische handremmen — zoals referenda, eventueel in combinatie met burgerberaden — zijn geen luxe, maar voorwaarden om collectieve besluiten te legitimeren. Democratie moet niet eindigen bij verkiezingen. Ook na de verkiezingen moeten mensen een stem hebben.

Strategisch vraagt dit ook om andere keuzes in economische debatten. Niet primair herverdelen, maar verdienen — in de zin van predistributie: lonen omhoog, werkzekerheid vergroten, zeggenschap op de werkvloer afdwingen. Niet omdat herverdeling onbelangrijk is, maar omdat zij zonder machtsverschuiving altijd tijdelijk blijft.

Tot slot vereist dit een ander mensbeeld. Nooit anti-mens, altijd wantrouwen richting systemen die mensen klein houden. Vertrouwen uitstralen is geen naïviteit, maar een politieke keuze. Een keuze die breekt met controle, betutteling en morele hiërarchieën, en die socialisme opnieuw positioneert als emancipatieproject.

Een ander debat begint niet bij betere argumenten, maar bij een andere positie. Niet boven mensen, maar naast hen. Niet als beheerders van het bestaande, maar als bondgenoten in de strijd om werk, zeggenschap en waardigheid. Dat is de strategische ruimte die wij zien voor de toekomst van de socialistische strijd.

**Over de verdeling
tussen de werkende
en de bezittende klasse**

In het eerste deel van dit rapport hebben we uitgebreid stilgestaan bij de agenda van de anti-establishment conservatieven en het kapitaalkrachtig establishment. Het kapitaalkrachtig establishment is al decennia aan de macht, maar ook de anti-establishment conservatieven nemen al bijna 25 jaar met enige regelmaat deel aan het Nederlandse landsbestuur. Dit heeft grote gevolgen gehad voor de klassenstrijd.

In dit tweede deel maken we de balans op: wat zijn de economische gevolgen geweest van twintig jaar beleid waarin marktlogica, bezuinigingen en investeringsvriendelijkheid steeds centraal stonden, en woede vooral cultureel en weinig economisch is gekanaliseerd? In welke mate wordt arbeid gewaardeerd, en hoe verhoudt die waardering zich tot de ontwikkeling van het kapitaalinkomen? Hoe heeft de vermogensongelijkheid zich ontwikkeld? En welke politieke strijd is er gevoerd over het ingrijpen in de verdeling van inkomen en vermogen?

De bevindingen uit *Klassenstrijd 2025* vormen daarbij het vertrekpunt: de concentratie van vermogen aan de top, de neerwaartse trend in de waardering van arbeid en de terughoudende rol van de overheid in het corrigeren van onge-

lijkheden. In dit deel actualiseren we die analyses met de meest recente cijfers. We kijken naar de toegenomen vermogenspositie van de rijkste tien procent en naar de nieuwe ontwikkelingen in de WerkWaarderingsWaarde (WWW), die we eerder introduceerden als een zuiverdere maatstaf voor de waardering van arbeid, en naar de mate waarin het fiscale stelsel ongelijkheid inmiddels corrigeert — of juist verdiept.

Vervolgens onderzoeken we de politieke strijd rond de vermogensbelasting. We laten zien wat Nederlanders willen, wat partijen beloven en wat er daadwerkelijk gebeurt wanneer regeringen worden gevormd. Dit hoofdstuk maakt inzichtelijk hoe groot de kloof is tussen maatschappelijk draagvlak en politiek handelen, en waarom werkenden structureel de rekening blijven betalen.

Tot slot wordt onderzocht wat er gebeurt wanneer feiten wel op tafel liggen, maar politieke consequenties uitblijven. Aan de hand van het IBO-rapport *Licht uit, spot aan*, het box 3 dossier en recente beleidskeuzes analyseren we hoe kennis wordt geneutraliseerd en hoe structurele tegenkrachten hervormingen blokkeren.

5. De waardering van werk

In 2025 introduceerden we de WerkWaarderingsWaarde (WWW), een variant op de arbeidsinkomensquote (AIQ) met een betere balans tussen de manier waarop wordt gekeken naar de opbrengsten voor arbeid en kapitaal. In dit hoofdstuk een korte terugblik op de WWW, en een actualisatie van de cijfers per 2024, de meest recente beschikbare cijfers.

5.1 Klassenstrijd 2025

In het debat over de waardering van arbeid in Nederland vervult de Arbeidsinkomensquote (AIQ) al decennialang een centrale rol. De AIQ geeft weer welk deel van de economische opbrengst naar arbeid gaat. Daarmee geeft het impliciet aan hoe het economisch bestel de werkende bevolking waardeert. Maar wie de cijfers nauwkeuriger bestudeert, ziet dat de AIQ niet optimaal geschikt is om deze maatschappelijke werkelijkheid zuiver te vangen. Daarom introduceerde het Wetenschappelijk Bureau van de SP in *Klassenstrijd 2025* een aanvullende en scherpere indicator: de WerkWaarderingsWaarde (WWW), waarover we afgelopen jaar ook publiceerde in economenblad Economisch Statistische Berichten (ESB).

De AIQ drukt uit welk deel van het nationaal inkomen wordt uitgekeerd aan arbeid, in verhouding tot het deel dat toekomt aan kapitaal. In een economie die zichzelf graag presenteert als waarderend richting de hardwerkende Nederlander, en waar politiek veel aandacht is voor de hardwerkende Nederlander, zou een stabiele of stijgende AIQ vanzelfsprekend moeten zijn. Maar de praktijk laat iets anders zien: het aandeel van arbeid in de totale opbrengsten is al decennia aan het dalen.

Daar komt bovenop dat de AIQ geen zuivere graadmeter is voor de machtsbalans tussen arbeid en kapitaal. Zoals in *Klassenstrijd 2025* al benoemd, wordt bij de berekening van de AIQ namelijk wél rekening gehouden met de kosten van reproductie van kapitaal — zoals afschrijvingen — maar niet met de kosten van reproductie van arbeid. Daardoor ontstaat een scheef beeld waarin arbeid structureel te hoog gewaardeerd wordt.

Met andere woorden: de AIQ doet alsof arbeid vanzelf beschikbaar blijft, alsof er geen kosten zijn verbonden aan opvoeding, scholing, huisvesting of gezondheid van werkenden. Kapitaal wordt daarentegen wél als kwetsbaar, onderhoudsintensief en kostbaar gezien. Dat leidt tot een systematische overschatting van de waarde die naar arbeid zou gaan.

Om tot een zuivere meting te komen van de maatschappelijke waardering van arbeid, introduceerden we de WerkWaarderingsWaarde (WWW). Deze indicator behandelt arbeid en kapitaal op gelijke wijze: zowel de kosten van reproductie van arbeid als die van kapitaal worden op een vergelijkbare manier benaderd. De WWW corrigeert daarmee de ingebouwde vertekening van de AIQ en brengt aan het licht hoezeer de waardering voor werken is uitgehold. Het resultaat is helder én confronterend. De kernbevinding van het rapport is dat de waardering van arbeid sterk is gedaald over een periode van bijna dertig jaar. In 1995 lag de WWW op 68,8 procent. In 2023 is dat nog 60,0 procent. Daarmee toont het rapport aan dat de waardering van arbeid een stuk lager is dan gedacht. En het bevestigt dat de waardering van arbeid structureel is afgebrokkeld — ondanks decennia van politieke retoriek over het belang van de hardwerkende Nederlander.

5.2 Update

De actualisatie van de WWW over 2024 laat hetzelfde patroon zien dat we in de vorige editie van dit rapport schetsten: ondanks historisch hoge cao-loonstijgingen blijft de structurele verdeling tussen arbeid en kapitaal opmerkelijk stabiel.

Wel zijn er veranderingen in de methode om de WWW te berekenen. Het CBS heeft recent de data voor de nationale rekening (en daarmee ook het gemengd inkomen, de inkomenscomponent van zelfstandigen) herzien, wat gevolgen heeft voor de WWW. Deze herziening heeft echter geen grote of fundamentele verschuiving teweeggebracht in de verhouding tussen arbeid en kapitaal. De nieuwe cijfers leiden tot kleine correcties, maar niet tot een verandering van de trend die al jaren zichtbaar is: de structurele druk op het arbeidsaandeel blijft bestaan.

Cao-lonen stegen in 2024 met 6,5 procent. Maar ondanks deze indrukwekkende nominale stijging blijft de WWW vrijwel onaangeroerd. Waar vóór corona de gecorrigeerde WWW zes jaar lang tussen de 63 procent en 64 procent schommelde, ligt de WWW sinds 2020 structureel lager — tussen de 60 en 61 procent. In 2022 stond de WWW op 60,3 procent, in 2023 op 60,4 procent, en in 2024 stijgt de WWW slechts naar 60,5 procent.

Dat is geen trendbreuk, maar een pas op de plaats. De belangrijkste verklaring voor het uitblijven van verandering in de WWW, ondanks de gestegen lonen, ligt in het andere deel van de vergelijking: de tegemoetkoming aan kapitaal

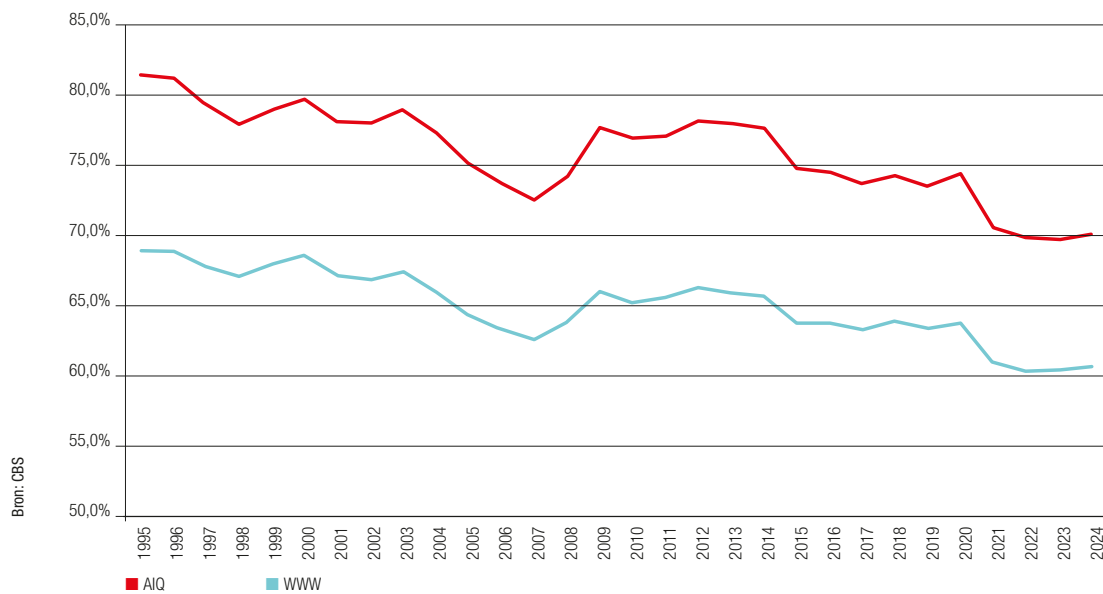
stijgt minstens even snel als de totale lonen. De marge van bedrijven is in deze periode nauwelijks ingeleverd. Het beeld dat werkgevers in 2022–2024 als gevolg van inflatie en loondruk structureel zouden inleveren wordt niet ondersteund door de macro-economische cijfers.

Zoals het CBS bevestigt, stegen de cao-lonen in 2023 al met 6,1 procent, een uitzonderlijk hoog getal voor dat jaar. Toch waren hiervan nauwelijks effecten zichtbaar in de WWW. De hoge inflatie in 2022–2023 leidde tot relatief hoge cao-loonstijgingen, maar structureel veranderde de kapitaal-arbeid-verhouding niet: kapitaal ving een even grote of grotere stijging op in de eigen sfeer. Ook de afschrijvingen zijn in 2024 wel licht gestegen, maar slechts tot het niveau van 2022. Dit is dus geen structurele breuk en geen verklaring voor de marginale stijging in het arbeidsaandeel. Een mogelijke verklaring is dat de cao-afspraken — zeker wanneer ze pas halverwege een jaar ingaan — pas in 2025 volledig zichtbaar worden in macro-economische statistieken. Maar die verklaring wordt minder overtuigend wanneer we opnieuw kijken naar 2023: ook daar golden hoge cao-stijgingen, ook daar zou vertraging een rol kunnen spelen, maar ook daar bleef de WWW vrijwel vlak.

De macro-economische analyse is ontvullend: werkenden boeken wel nominale vooruitgang, maar nauwelijks structurele vooruitgang. De recordhoge loonstijging lijkt vooral een compensatie voor voorgaande jaren waarin lonen achterbleven bij inflatie. Dat is cruciaal: een inhaalslag is géén machtsverschuiving. De economische realiteit van 2024 is dat de marges en opbrengsten aan kapitaalkant in de pas meelopen met loonstijgingen. Daardoor blijft de verdeling van het nationaal inkomen nagenoeg onveranderd.

Als we de cijfers van 2024 afzetten tegen de lange reeks, ontstaat een duidelijk beeld. Ja, de cao-lonen stijgen historisch snel. Nee, dat vertaalt zich niet in een verschuiving richting een relatief hogere vergoeding voor werkenden. De WWW blijft hangen op circa 60,5 procent, ver onder het pre-corona niveau en stukken lager dan voor de jaren negentig. De verhouding arbeid–kapitaal blijft dus onveranderd in 2024.

Ontwikkeling Arbeidsinkomensquote en WerkWaarderingsWaarde.

6. Vermogen in Nederland

Vermogen bepaalt niet alleen levenszekerheid, maar ook zeggenschap: over bedrijven, over investeringen, over politieke agenda's en over de richting waarin de economie zich ontwikkelt. Wie vermogen bezit, bezit macht — niet abstract, maar concreet. De verdeling van vermogen zegt daarom meer over klassenverhoudingen dan inkomenscijfers alleen. In *Klassenstrijd 2025* lieten we zien dat de vermogensongelijkheid in Nederland extreem hoog is en structureel toeneemt, met name als het gaat om vermogen dat zeggenschap geeft over onze economie. In dit hoofdstuk actualiseren we die analyse en plaatsen we recente cijfers in het juiste perspectief.

6.1 De kernbevindingen uit Klassenstrijd 2025

In *Klassenstrijd 2025* concludeerden we dat Nederland behoort tot de landen met de hoogste vermogensongelijkheid van Europa. De rijkste tien procent van de huishoudens bezit het overgrote deel van het vermogen, terwijl de onderste helft nauwelijks buffer heeft. Daarbij viel vooral op dat vermogensgroei zich concentreert aan de top en dat deze groei zichzelf versterkt: vermogen genereert rendement, rendement wordt herbelegd, en zo groeit de afstand tot de rest van de samenleving.

Een belangrijk punt in de analyse van 2025 was dat vermogensstatistieken snel een vertekend beeld geven wanneer verschillende vermogensbestanddelen op één hoop worden gegooid. Met name de eigen woning speelt daarin een cruciale rol. De stijgende huizenprijzen hebben het gemiddelde vermogen van brede groepen huishoudens verhoogd, zonder dat dit heeft geleid tot een overeenkomstige toename van economische zeggenschap. Voor veel mensen is de woning wel hun grootste bezit, maar geen vrij inzetbaar kapitaal.

6.2 De schijnbare afname van vermogensongelijkheid

Begin 2025 publiceerde het CBS cijfers waaruit zou blijken dat het aandeel van de rijkste tien procent in het totale vermogen sinds 2015 is gedaald: van ongeveer 70 procent naar 56 procent in 2024. Op het eerste gezicht lijkt dat een forse afname van de vermogensongelijkheid.

Wie deze cijfers nader bekijkt, ziet echter dat deze ontwikkeling vrijwel volledig wordt verklaard door de stijging van de waarde van de eigen woning. Bijna zes op de tien huishoudens bezit een koopwoning, en voor het overgrote deel van deze groep vormt die woning het belangrijkste vermogensbestanddeel. Het IBO-rapport bevestigt dat voor de meeste Nederlanders het vermogen vooral bestaat uit de eigen woning en het pensioen. Pensioenvermogen wordt internationaal niet meegerekend in vermogensstatistieken, omdat het niet vrij beschikbaar en niet overdraagbaar is. De woning wél.

Dat heeft grote gevolgen voor de cijfers. In 2024 bestaat het vermogen van de onderste 90 procent van de huishoudens voor maar liefst 74 procent uit de eigen woning. In 2006 was dat nog 64 procent. In absolute termen bezitten deze huishoudens samen 1.208 miljard euro, waarvan 897 miljard euro vastzit in de woning. De stijgende huizenprijzen hebben dus het statistische vermogen van brede lagen vergroot en daarmee de gemeten ongelijkheid verkleind. Maar daarmee is de economische machtspositie van deze groep nauwelijks veranderd. In je woning moet je wonen. Wie verkoopt, moet elders opnieuw kopen — tegen vergelijkbare prijzen. Het is vermogen zonder bewegingsvrijheid, zonder investeringsmacht en zonder structurele invloed op de economie.

6.3 De Netto Vermogens Matrix (NVM)

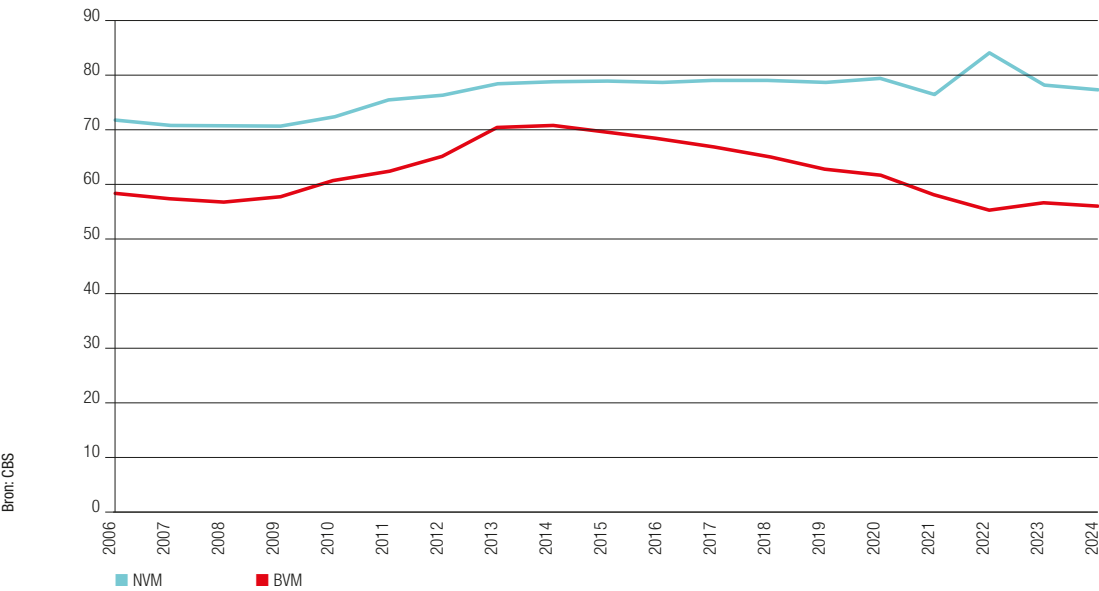
Voor de vragen die in dit deel van het klassenstrijdrapport centraal staan — over economische zeggenschap en de verdeling van opbrengsten — is het daarom noodzakelijk om anders naar vermogensongelijkheid te kijken. Wij doen dat door de waarde van de eigen woning buiten beschouwing te laten.

Wanneer we dat doen, ontstaat een scherp beeld. Inclusief de eigen woning bezit de rijkste tien procent van de Nederlanders 56 procent van het totale vermogen. De overige 90 procent bezit 44 procent — waarvan driekwart vastzit in de woning. Exclusief de eigen woning bezit de rijkste tien procent 77,5 procent van al het vermogen.

Om deze verhouding zichtbaar te maken introduceren we de Netto Vermogens Matrix (NVM): het aandeel van de rijkste tien procent in het totale vermogen, exclusief de eigen woning. In 2006 bedroeg de NVM 71,7 procent. In 2023 was dat 77,1 procent, en in 2024 is deze verder opgelopen tot 77,5 procent.

De conclusie is helder: zodra we kijken naar vermogen dat daadwerkelijk economische macht vertegenwoordigt, zien we geen afname maar een verdere toename van de vermogensongelijkheid. De bezittende klasse consolideert haar positie.

Netto Vermogens Matrix en Bruto Vermogens Matrix.

6.4 De vele soorten vermogen van de bezittende klasse

Om te begrijpen wat deze concentratie betekent, moeten we kijken naar de samenstelling van het vermogen aan de top. Niet alle vermogensbestanddelen zijn even relevant voor economische zeggenschap. In dit hoofdstuk richten we ons op drie vormen van vermogen die direct invloed geven op de inrichting van de economie: aanmerkelijk belang, ondernemersvermogen en effecten.

Aanmerkelijk belang

Van aanmerkelijk belang is sprake wanneer iemand vijf procent of meer van de aandelen in een onderneming bezit. Dit is niet slechts een financiële positie, maar een machtspositie: aandeelhouders met een aanmerkelijk belang hebben invloed op strategie, investeringsbeslissingen en winstverdeling.

Voor de rijkste tien procent van de huishoudens bestaat maar liefst 30 procent van hun vermogen uit aanmerkelijk belang. In 2024 bezat deze groep 95,8 procent van al het aanmerkelijk belang in Nederland, tegenover 94,7 procent in 2006. Het is de belangrijkste bron van vermogensgroei voor de allerrijksten.

Bij de rijkste één procent (ongeveer 80.000 mensen) is deze concentratie nog sterker. Hun vermogen bestaat voor 60 procent uit aanmerkelijk belang, waarmee zij samen 73 procent van al het aanmerkelijk belang bezitten. Bij de top 0,01 procent — circa 800 mensen — loopt dit zelfs op tot 75 procent van hun totale vermogen.

Hier is vermogensongelijkheid direct machtsongelijkheid.

Ondernemersvermogen

Ondernemersvermogen betreft het netto-vermogen van zelfstandige ondernemers: de waarde van bedrijfsbezittingen minus schulden. Ook hier zien we een sterke concentratie. In 2024 bezit de rijkste tien procent 73,5 procent van het totale ondernemersvermogen. In 2006 lag dit aandeel nog hoger, op 79 procent, maar ook hier blijft de machtspositie uiterst scheef verdeeld.

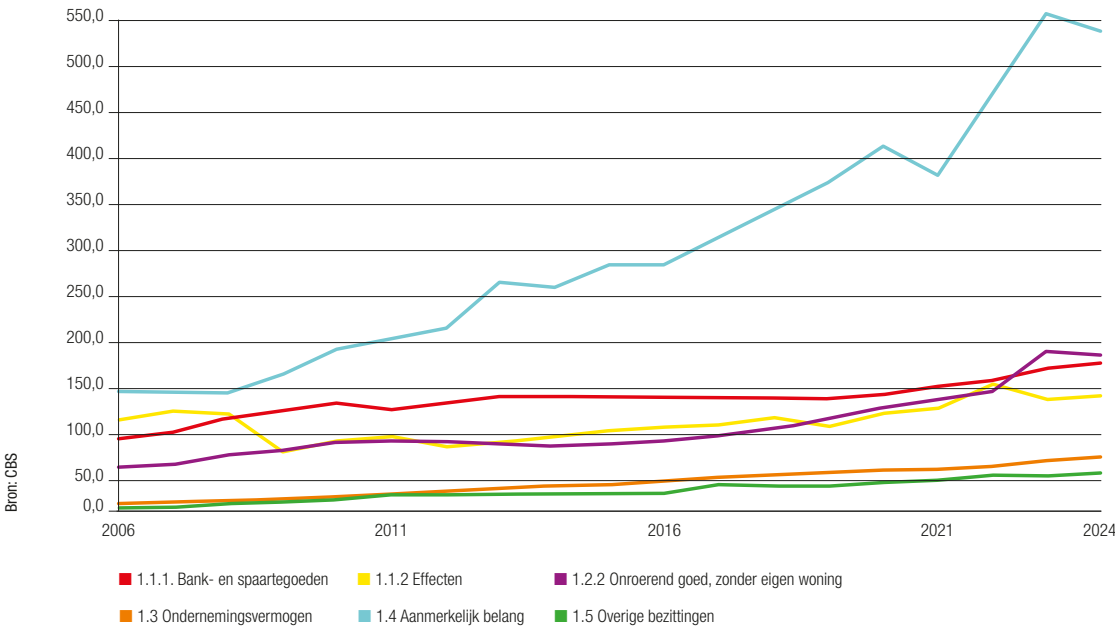
Hoewel ondernemersvermogen vaak wordt geassocieerd met ‘de middenstand’, laten de cijfers zien dat de grootste zeggenschap geconcentreerd blijft bij een relatief kleine groep zeer vermogende huishoudens.

Effecten

Effecten — aandelen en obligaties — vormen een derde belangrijke pijler van vermogensmacht. Het bezit van effecten is sterk geconcentreerd en wordt steeds schever verdeeld. In 2006 bezat de rijkste tien procent 77 procent van alle effecten. In 2024 is dat opgelopen tot 82,3 procent.

Tegelijkertijd daalt het belang van effecten als aandeel van het totale vermogen: van 25 procent in 2006 naar 9,2 procent in 2024. Dat betekent niet dat effecten minder belangrijk zijn geworden, maar dat andere vermogensvormen — met name aanmerkelijk belang — relatief belangrijker zijn geworden voor de top.

Ontwikkeling verschillende vermogensbestandsdelen in handen van de rijkste 10 procent huishoudens, in miljarden.

6.5 Vermogens zijn niet gelijker geworden

De recente CBS-publicaties wekken de indruk dat de vermogensongelijkheid in Nederland afneemt. Die indruk is misleidend. De statistische afvlakking wordt vrijwel volledig veroorzaakt door stijgende huizenprijzen, niet door een herverdeling van economische macht.

Wanneer we kijken naar vermogen dat daadwerkelijk zeggenschap geeft over productie, investeringen en winstverdeling, zien we het tegenovergestelde beeld. De Netto Vermogens Matrix laat zien dat de vermogensconcentratie aan de top verder toeneemt. De bezittende klasse vergroot haar grip op de economie, terwijl het vermogen van de meerderheid steeds meer vastzit in onbeschikbaar bezit, namelijk de eigen woning. Dat is de materiële achtergrond waartegen de klassenstrijd van deze tijd zich afspeelt.

7. De ‘onvermogensbelasting’

In het voorafgaande hoofdstuk hebben we laten zien dat de vermogensongelijkheid in Nederland niet afneemt, maar toeneemt zodra we kijken naar vermogen dat daadwerkelijk economische macht vertegenwoordigt. De concentratie van aanmerkelijk belang, ondernemersvermogen en effecten bij een kleine minderheid is structureel groot en groeit door. De vraag die daarmee onvermijdelijk opkomt, is waarom deze ontwikkeling politiek zo hardnekkig blijft — ondanks breed gedeeld maatschappelijk draagvlak om hier iets aan te doen.

In dit hoofdstuk volgen we die vraag stap voor stap. Eerst laten we zien wat Nederlanders zelf vinden van vermogensongelijkheid en belastingheffing. Vervolgens bekijken we wat politieke partijen in opeenvolgende verkiezingen beloofden, en contrasteren dat met wat er daadwerkelijk gebeurde in regeerakkoorden en beleid. Daarna analyseren we waarom dit politieke falen zo weinig consequenties lijkt te hebben. Tot slot verdiepen we dat antwoord door te kijken naar de structurele kloof tussen perceptie en werkelijkheid rondom vermogensongelijkheid.

7.1 Wat Nederlanders willen

Dat vermogensongelijkheid in Nederland problematisch wordt gevonden, is geen nieuwe constatering en zeker geen standpunt van een kleine politieke minderheid.^{xli} Al ruim een decennium laten onderzoeken, peilingen en verkiezingsuitslagen zien dat een meerderheid van de Nederlanders het vanzelfsprekend vindt dat mensen met grote vermogens een grotere bijdrage leveren, zodat de lasten voor lage en middeninkomens kunnen worden verlicht. Het uitgangspunt dat de sterkste schouders de zwaarste lasten dragen, wordt breed ervaren als een norm van fatsoenlijke verdeling.

Die norm werd in 2014 kernachtig verwoord door Jan Marijnissen, die stelde dat deze opvatting niet voortkomt uit ideologische abstracties, maar uit diepgewortelde solidariteitsgevoelens:

“Twee op de drie Nederlanders vindt het logisch dat miljonairs wat extra belasting betalen zodat e lasten voor lage- en middeninkomens omlaag kunnen. Voor hen is het heel logisch dat de sterkste schouders de zwaarste lasten dragen. Zij vinden het juist onlogisch dat de belasting op grote vermogens en grote winsten steeds verlaagd is. Dat strookt niet met de solidariteit die voor Nederlanders juist heel normaal is.”

Die observatie is opvallend goed overeenind gebleven. In 2019 publiceerde de OESO de resultaten van een grootschalig onderzoek onder inwoners van 21 landen. In meer dan de helft van deze landen gaf een meerderheid van de onder-vraagden aan dat rijken meer belasting zouden moeten betalen om armoede en ongelijkheid te bestrijden. In landen als Griekenland, Duitsland, Portugal en Slovenië lag die steun zelfs rond de 75 procent. Ook in Nederland onderschreef 65 procent van de respondenten deze stelling.

Belangrijk is dat de OESO vaststelde dat deze steun nauwelijks samenhang met de feitelijke mate van ongelijkheid in een land. Niet alleen in landen met extreme ongelijkheid, maar ook in minder ongelijke samenlevingen bleek het draagvlak groot. Het idee dat brede steun voor herverdeling pas ontstaat wanneer ongelijkheid ‘te ver doorschiet’, wordt hierdoor ondermijnd.

De conclusie is helder: de wens om vermogensongelijkheid aan te pakken is geen gevolg van tijdelijke verontwaardiging, maar een stabiel maatschappelijk gegeven.

Dat brede draagvlak heeft zich in de afgelopen jaren ook vertaald in verkiezingsprogramma's. In de aanloop naar de Tweede Kamerverkiezingen van november 2023 was het opvallend hoeveel partijen expliciet voorstellen deden om grote vermogens zwaarder te belasten. Maar liefst elf partijen — waaronder CDA, BBB en PVV — namen een vorm van miljonairsbelasting op in hun programma. Acht van die elf partijen bepleitten daarnaast hogere belastingen op hogere inkomens, en negen partijen wilden de belasting op vermogens verhogen boven relatief lage drempels (zoals 57.000 euro).

Deze politieke eensgezindheid was opmerkelijk, juist omdat zij zich uitstrekte over het hele politieke spectrum. Vermogensbelasting was niet langer een uitgesproken socialistisch thema, maar een breed geaccepteerd instrument om rechtvaardiger te verdelen en de lastenverdeling te corrigeren.

Ook bij de verkiezingen van oktober 2025 was dit patroon zichtbaar. Opnieuw hadden partijen die verklaarden de vermogensongelijkheid te willen aanpakken — waaronder D66, GL/PvdA, PvdD, SP, Denk, Volt en in hun programma ook PVV — op papier een meerderheid. Hiermee was het politieke uitgangspunt helder: twee opeenvolgende verkiezingen boden een duidelijke electorale basis voor een verschuiving van lasten van arbeid naar vermogen.

7.2 Wat er gebeurde

De politieke realiteit week scherp af van deze beloftes.^{xlii} Na de verkiezingen van november 2023 werd de PVV met 37 zetels de grootste partij. Op 16 mei 2024 presenteerden PVV, VVD, NSC en BBB het hoofdlijnenakkoord *Hoop, Lef en Trots*. In dit akkoord ontbrak elke verwijzing naar een miljonairsbelasting of een zwaardere belasting van grote vermogens en hoge inkomens. Voorstellen uit het PVV programma verdwenen volledig uit beeld. Ten aanzien van armoede beperkte het akkoord zich tot de ambitie om verdere stijging te voorkomen.

Na de val van dit kabinet en de vervroegde verkiezingen van oktober 2025 herhaalde dit patroon zich. D66 werd met 26 zetels de grootste partij, net voor de PVV. Er volgde een minderheidsregering van D66, CDA en VVD, die in februari 2026 aantrad onder het motto *Aan de slag*. Uit hun afspraken bleek dat er niet veel meer over was van de plannen die D66 had op het gebied van vermogens- en kapitaalbelasting.

Op de D66-website konden kiezers uitgebreid lezen wat de partij tegen de vermogensongelijkheid ging doen:

“Bij D66 vinden we dat er niets mis is met het hebben van een (groot) vermogen. (...) Maar het wordt een probleem als te veel vermogen zich opstapelt bij een te kleine groep. Dat vergroot ongelijkheid, belemmert kansen, en zet de samenleving op spanning. (...) Daarom zegt D66: de sterkste schouders dragen de zwaarste lasten. We zorgen dat vermogen op een eerlijke manier wordt belast.

1.Een eerlijke belasting in box 3: werkelijk rendement en progressief. We stappen over naar een systeem waarin mensen belasting betalen over hun werkelijke rendement: wat ze echt verdienen met hun vermogen. Voor beleggingen gebruiken we een vermogensaanwasbelasting (je betaalt jaarlijks over de waardestijging). Voor onroerend goed kijken we naar een vermogenswinstbelasting (je betaalt pas bij verkoop). En we maken het systeem progressief; kleine winsten blijven vrijgesteld, grote winsten worden belast tegen het huidige tarief van 36% en zeer grote winsten tegen 40%.

2.Een miljonairsbelasting over de grootste vermogens boven de 1 miljoen in Box 3 (exclusief eigen woning). Boven de 2 miljoen gaat een hoger tarief van 2% gelden.

3.Een moderne erf- en schenkbelasting: meer vrijheid om zelf te bepalen aan wie je het nalaat. De vrijgestelde bedragen gaan omhoog, maar ook de belastingtarieven, deze zouden 30 en 40 procent worden.”

Uit het uitvoeringsprogramma en de CPB-doorrekening bleek dat D66 onder meer de volgende voorstellen deed:

- Een toptarief in box 1 van 55 procent voor inkomens boven 142.000 euro;
- Een verhoging van het Box 2 tarief van 24,5 procent naar 29,5 procent, en van 31 procent naar 36 procent voor het hoge tarief;
- Een verhoging van het lage VPB tarief van 20 procent naar 24 procent;
- Het afschaffen van de vrijstelling voor dividendbelasting bij inkoop van eigen aandelen;
- Het invoeren van een progressieve vermogensbelasting in box 3, inclusief een miljonairsbelasting boven 1 miljoen euro (met hogere tarieven boven 2 miljoen euro);
- Een belastingen op werkelijk rendement;
- Het versoberen van de bedrijfsopvolgingsregeling en afschaffing van doorschuifregelingen.

Volgens het CPB zouden deze voorstellen samen ruim 9 miljard euro aan extra opbrengsten genereren. Het CDA heeft op het vlak van vermogen een minder ambitieus programma dan D66, van ongeveer 4,5 miljard euro. De voornemens zijn vooral te vinden in de doorrekening van het CPB (*Keuzes in kaart*):

- Verlagen/uniformeren Box 2 tarief naar 25 procent (lastenverlichting vermogen);
- Invoeren van een voorheffing op Box 2 vermogen (lastenverzwaring vermogen);
- Aftoppen MKB winstvrijstelling (lastenverzwaring winsten);
- Verlagen hoogste VPB-tarief (lastenverlichting winsten);
- Verlagen van het maximum aftrektarief Box 1 naar 40,38 procent (lastenverzwaring hogere inkomens);
- Verlagen hoogste grens eigenwoningforfait naar 1 miljoen euro (lastenverzwaring inkomens);
- Afschaffen dividendvrijstelling inkoop eigen aandelen (lastenverzwaring winsten);
- Belasten werkelijk rendement Box 3 d.m.v. vermogensaanwasbelasting;
- Aanpassen erf- en schenkbelasting boven de 500.000 euro;
- Invoeren transactiebelasting (aandelen).

In het coalitieakkoord bleef van deze ambities niets over. Zelfs gedeelde voorstellen van D66 en CDA — zoals de afbouw van de hypotheekrenteaftrek — werden volledig weggegeven in de onderhandelingen met de VVD. Daarmee verdwenen tussen de 4,5 en 9 miljard euro aan geplande belastingopbrengsten.

Terwijl miljarden aan nieuwe inkomsten verdwenen, besloot deze coalitie tot een structurele verhoging van de defensie-uitgaven met circa 19 miljard euro per jaar. De financiële dekking daarvan werd gezocht bij werkenden en uitkerings-gerechtigden. Volgens het CPB gingen lagere inkomens er relatief meer op achteruit dan hogere inkomens, steeg het armoedepercentage licht naar 2,7 procent en nam inkomenszekerheid af door kortere en minder toegankelijke WW- en WIA regelingen.

Dat D66 dit liet gebeuren kan nauwelijks worden afgedaan als toeval of louter onderhandelingspech. Het volledig laten vallen van deze programmaonderdelen wijst erop dat vermogensongelijkheid in de praktijk geen harde prioriteit was. Dat is niet onopgemerkt gebleven. Zoals hoogleraar Bas Jacobs herhaaldelijk stelde, maakt deze belastingmix werken minder aantrekkelijk en vergroot zij juist de prikkel tot rentenieren, beleggen en het oppotten van vermogen. CPB en Studiegroep Begrotingsruimte concludeerden eveneens dat Nederland evenwichtiger moet belasten: minder op arbeid, meer op kapitaal en vermogen. Mirjam de Rijk verwoordde het in De Groene Amsterdammer kernachtig: “Als je het geld niet haalt waar het zit, gebruik je defensie als smoes om bestaanszekerheid af te breken.” En bij de voorjaarsnota sloot de Raad van State haar conclusie dat de lasten wel heel erg bij de factor arbeid komen te liggen af met een waarschuwing: “Relatieve verzwaring van de lastendruk op arbeid kan zorgen voor verstoringen van het economisch systeem en het maatschappelijke draagvlak voor belastingen verminderen.”

7.3 Perceptie en werkelijkheid

Waarom leidt dit alles tot zo weinig politieke schade? Deels heeft het antwoord te maken met de dynamiek die we in deel 1 van dit rapport hebben besproken. De dominantie van de anti-establishment conservatieven en kapitaalkrachtig establishment zorgt ervoor dat het aanpakken van vermogensongelijkheid nauwelijks een rol speelt in het publieke debat.

Een ander deel van het antwoord ligt in de manier waarop vermogensongelijkheid wordt waargenomen. Socioloog Jan Willem Duyvendak laat in *Spookkloven* (2025) zien dat veel vermeende maatschappelijke tegenstellingen in Nederland overdreven of afgenomen zijn. Op één kloof na: de kloof tussen arm en rijk.

“Wie naar de feiten kijkt, ziet dat veruit de meeste vormen van verschil in Nederland sterk verminderd zijn. (...) Als kloven en polarisatie geringer zijn dan vaak gedacht, rijst de vraag waar die overschatting vandaan komt. Die vertekende perceptie blijkt samen te hangen met de veranderende ervaring van ongelijkheid. Steeds minder mensen in Nederland vinden ongelijkheid acceptabel en zij verdragen verschillen dan ook slecht. We zijn steeds bozer over de kloven die nog bestaan en mede daarom denken we dat ze heel groot zijn.”

Vervolgens beredeneert Duyvendak elke vermeende kloof bijna dicht; ze zijn bijna allemaal in de tijd (sterk) verminderd.

“Maar opvallend genoeg is er ook hier weer een mismatch tussen de feitelijke situatie enerzijds en de perceptie en de verontwaardiging anderzijds, zij het dat in dit geval de kloof werkelijk bestaat en de perceptie en emoties dat nauwelijks weerspiegelen. Waar emoties hoog oplopen over kloven die niet of nauwelijks bestaan of zijn afgenomen, is er opvallend weinig ophef over de reëel bestaande en zelfs toenemende vermogensongelijkheid.”

Nederland behoort met een vermogens-Gini van circa 0,78 tot de landen met de hoogste vermogensongelijkheid van Europa. Toch blijkt uit onderzoek dat Nederlanders deze ongelijkheid structureel onderschatten. Zij schatten het vermogensaandeel van de rijkste tien procent ongeveer de helft lager in dan het daadwerkelijk is, terwijl zij tegelijkertijd het inkomensaandeel van deze groep sterk overschatten. Zo vervagen de verschillen tussen inkomen en vermogen in de publieke verbeelding.

Daar komt bij dat vrijwel niemand zichzelf in de uitersten van de verdeling plaatst. Zowel mensen in de rijkste als in de armste één procent denken dat ongeveer een derde van de bevolking respectievelijk rijker of armer is dan zichzelf. Deze zogenoemde middle class bias maakt herverdelingsvraagstukken politiek diffuus: wie zichzelf als ‘gemiddeld’ ziet, ervaart herverdeling eerder als bedreiging dan als correctie.

Onderzoek van Douenne, Sund en Van der Wee (ESB, 2025)^{XLIII} laat bovendien zien dat Nederlanders inkomens- en vermogensongelijkheid bijna gelijk inschatten, terwijl het verschil in werkelijkheid enorm is. Hoewel respondenten in abstracte zin een progressief belastingstelsel wensen en arbeid en kapitaal gelijk belast willen zien, ontbreekt het besef hoe scheef de huidige verdeling daadwerkelijk is.

Tot slot is er veel te leren van wat Thomas Piketty in *Kapitaal en ideologie* (2019) beschrijft: ongelijkheid wordt niet alleen in stand gehouden door economische structuren, maar ook door ideeën die haar rechtvaardigen. In de afgelopen decennia is die rechtvaardiging vooral gebaseerd geweest op meritocratie — het geloof dat rijkdom het resultaat is van verdienste, en armoede van falen.

Hoewel die ideologie zichtbaar aan legitimiteit verliest, is zij nog altijd dominant genoeg in bepaalde delen van het politieke landschap om verandering af te remmen. Vermogen wordt gezien als privébezit waar ‘hard voor gewerkt’ is, zelfs wanneer het merendeels bestaat uit rendement op rendement, erfenissen en machtsposities die zichzelf reproduceren.

7.4 Werkende mensen betalen de onvermogensbelasting

Het onvermogen om vermogensongelijkheid aan te pakken is geen gevolg van gebrek aan draagvlak, onvoldoende beleidsopties of economische onmogelijkheid. Het is het resultaat van een samenspel van politieke prioritering, ideologische legitimatie en structurele misperceptie. Zolang vermogensconcentratie onvoldoende zichtbaar en voelbaar wordt gemaakt als machtsprobleem, blijven de kosten van niets doen laag — voor partijen, politici en regeringen.

Dat is geen natuurwet, maar een politieke constellatie. En precies daar ligt de strategische opgave voor wie de klassenstrijd serieus richting wil geven: het zichtbaar maken van vermogen als macht, en het dichten van de kloof tussen wat mensen rechtvaardig vinden en wat politiek daadwerkelijk gebeurt, en het vergroten van de invloed van mensen die werken in plaats van rentenieren.

8. Vermogensbelasting: van diagnose tot uitstel

In juli 2022 verscheen het Interdepartementaal Beleidsonderzoek (IBO) rapport *Licht uit, spot aan*. Het ging hier niet om een partijpolitiek document of een ideologisch pamflet, maar om een ambtelijke studie in opdracht van het kabinet, uitgevoerd door een interdepartementale werkgroep van topambtenaren en externe deskundigen. Zoals alle IBO-rapporten had het rapport een duidelijk afgebakende rol: het in kaart brengen van feiten, het analyseren van economische en maatschappelijke effecten, en het schetsen van beleidsopties. Het rapport schreef geen beleid voor, maar legde bloot wat bekend is en welke keuzes logisch volgen uit die kennis.

Juist die positie maakt het zo gezaghebbend. Binnen het Nederlandse beleidsbestel gelden IBO-rapporten als een van de zwaarste kennisbronnen voorafgaand aan politieke besluitvorming. Wanneer een dergelijk rapport concludeert dat beleid structureel tekortschiet en ongelijkheid versterkt, is het vervolgens expliciet aan de politiek om te handelen — of om bewust van handelen af te zien.

Vier jaar na verschijnen van *Licht uit, spot aan* is de balans echter onthutsend. Zoals uit dit hoofdstuk zal blijken, worden de feiten niet betwist, de analyses weerlegd, en zijn de beleidsopties uitgebreid doorgerekend. En toch is er op de kernpunten nauwelijks iets veranderd.^{XLIV} Dat maakt dit hoofdstuk noodzakelijk: niet om nieuwe feiten aan te dragen, maar om zichtbaar te maken dat er met bekende feiten niet is gedaan.

8.1 Nederland als uitzonderingsland

Het IBO-rapport begint met een constatering die zowel technisch als politiek ongemakkelijk is: Nederland besteedt internationaal gezien opvallend weinig aandacht aan vermogensontwikkeling en vermogensbelasting. Dit blijkt niet uit retoriek, maar uit cijfers. De belastinginkomsten uit vermogen liggen in Nederland structureel lager dan in vrijwel alle andere Europese landen.

En met de hypotheekrenteaftrek vormt Nederland helemaal een uitzondering in Europa. Door de omvangrijke hypotheekrenteaftrek stroomt netto belastinggeld richting vermogensbezitters. Waar in andere landen vermogen ten minste bijdraagt aan collectieve middelen, fungeert het Nederlandse stelsel deels als subsidie op vermogen. Het rapport stelt dit droog, maar de implicatie is groot: het belastingstelsel werkt niet corrigerend, maar versterkt vermogensopbouw aan de top.

Daar komt bij dat de belangrijkste resterende vermogensbelasting, box 3, sinds eind 2021 juridisch aan banden is gelegd. Na het arrest van de Hoge Raad werden belastingaanslagen niet of slechts gedeeltelijk opgelegd. Nieuwe wetgeving liet jarenlang op zich wachten, terwijl de schatkist volgens schattingen jaarlijks circa 2,4 miljard euro misliep.

Het arrest van de Hoge Raad over box 3 (2021)

In december 2021 oordeelde de Hoge Raad dat de belastingheffing in box 3 in strijd was met het eigendomsrecht en het gelijkheidsbeginsel zoals vastgelegd in het Europees Verdrag voor de Rechten van de Mens (EVRM). De kern van het oordeel was dat de overheid niet mag uitgaan van een fictief rendement wanneer dat structureel hoger ligt dan het daadwerkelijk behaalde rendement.

De Hoge Raad stelde vast dat belastingplichtigen belasting moesten betalen over inkomen dat zij feitelijk niet hadden genoten. Met name voor spaarders betekende dit dat het volledige werkelijke rendement — en soms meer dan dat — werd afgeroomd. Wanneer belastingheffing leidt tot een feitelijke belastingdruk van (bijna) 100 procent op het werkelijke rendement, is volgens de Hoge Raad sprake van een onevenredige en buitensporige last.

De uitspraak maakte duidelijk dat het probleem niet incidenteel was, maar structureel: het systeem zelf schond fundamentele rechtsbeginselen. Daarom volstond reparatie op individueel niveau niet en was nieuwe wetgeving noodzakelijk. De Hoge Raad schreef geen nieuw beleid voor, maar zette een duidelijke juridische grens: belasting mag alleen worden geheven over daadwerkelijk gerealiseerd rendement, of over een realistisch en individueel aantoonbaar equivalent daarvan.

Van belang is dat dit arrest geen principieel verbod op het belasten van vermogen zelf inhoudt. De Hoge Raad sprak zich uit over de wijze van heffing op opbrengsten uit vermogen, niet over een algemene vermogensbelasting. In diverse andere Europese landen — waaronder Spanje, Noorwegen en Zwitserland — bestaat een (al dan niet beperkt) stelsel van vermogensbelasting dat binnen de kaders van het eigendomsrecht blijft. Een belasting op vermogen als grondslag, mits proportioneel en zorgvuldig vormgegeven, is juridisch dus goed verdedigbaar.

De relatief lage belastingdruk voor en zelfs bevoordeling van vermogen in Nederland is geen incident, maar structureel. Het IBO-rapport legde dat vast. De vraag is niet of die diagnose klopt — die wordt breed erkend — maar waarom daar zo weinig politieke consequenties aan zijn verbonden.

Om het falen rond vermogensbeleid te begrijpen, moeten we terug naar het fundament ervan: het boxenstelsel. Sinds 2001 kent Nederland drie boxen:

- Box 1 belast inkomen uit arbeid en de eigen woning.
- Box 2 belast inkomen uit aanmerkelijk belang — aandelenbezit van 5 procent of meer — via dividend, winstuitkeringen en verkoopwinsten. In 2026 geldt hier een tarief van 24,5 procent tot 68.843 euro en 31 procent daarboven.
- Box 3 belast vermogen.

Tot 2001 kende Nederland een expliciete vermogensbelasting van 0,7 procent. In lijn met internationale trends werd deze afgeschaft en vervangen door een belasting op een fictief rendement, gebaseerd op marktgemiddelden en belast tegen 36 procent.

Zolang het werkelijke rendement hoger lag dan het fictieve rendement, werd dit systeem breed geaccepteerd. Maar toen spaarrentes richting nul gingen en aandelenkoersen en huizenprijzen onder druk kwamen, ontstond een fundamenteel probleem. Spaarders betaalden belasting over rendement dat zij niet hadden genoten. In extreme gevallen kwam dit neer op een feitelijke belastingdruk van 100 procent op het werkelijke rendement. De WWR beoogt vermogen zo exact mogelijk te belasten op basis van daadwerkelijk gerealiseerd rendement. Daarbij onderscheidt zij twee begrippen:

- Vermogensaanwas: rente, dividend, huur en pacht, maar ook jaarlijkse waardeinstijging van effecten en vastgoed.
- Vermogenswinst: gerealiseerde winst bij verkoop, overdracht, schenking, overlijden, huwelijk of echtscheiding.

De hoofdregel van de wet is belastingheffing over aanwas. Verliezen mogen in latere jaren worden verrekend. De uitzondering geldt voor vastgoedeigenaren met meer dan twee panden: zij betalen vermogenswinstbelasting.

Juist deze uitzondering werd het breekpunt.

8.2 “Een fiscaal monster van Frankenstein”

Vanaf het begin bestond ernstige twijfel over de uitvoerbaarheid van de WWR. De Raad van State oordeelde in 2025 vernietigend dat de wet zou leiden tot “*slechtere dienstverlening, onvoldoende toezicht en een te grote verantwoordelijkheid voor belastingplichtigen zelf*”. De Belastingdienst kwam tot een vergelijkbaar oordeel en noemde de wet “*fout en discussiegevoelig door haar complexiteit*”.

Volgens de Belastingdienst zijn 877 extra voltijdsmedewerkers nodig om de wet uit te voeren. De uitvoeringskosten bedragen tot 2033 664 miljoen euro, volledig te betalen door belastingplichtigen in box 3. Complexiteit is hier dus geen abstract bezwaar, maar heeft concrete financiële gevolgen.

Een D66-Kamerlid vatte de situatie kernachtig samen:

“Wat na de uitspraken van de Hoge Raad resteert, is een soort fiscaal monster van Frankenstein: juridisch wankel, slecht uitlegbaar en uiterst complex.”^{XLV}

Ook binnen de Kamer werd de WWR niet gepresenteerd als eindoplossing, maar als tussenstap. Dat taalgebruik — tijdelijk, overgang, doorontwikkelen — keert in dit dossier voortdurend terug en fungeert structureel als legitimering van uitstel.

Het ministerie erkent zelf dat een vermogensaanwasbelasting eenvoudiger is uit te voeren dan een vermogenswinstbelasting. Bij winstbelasting moeten aankoop en verkoopgegevens langdurig worden vastgelegd en gecontroleerd. Bovendien kan belasting worden uitgesteld door bezit niet te verkopen — een mechanisme dat in box 2 al jaren leidt tot forse derving van inkomsten.

De ervaring met grootaandeelhouders leert dat precies dit uitstelgedrag door ondernemers maximaal wordt benut. Dat is geen bijwerking, maar een structureel kenmerk van winstbelasting.

Desondanks is in de WWR gekozen voor een hybride vorm. De officiële reden: voorkomen dat vastgoedeigenaren mogelijk gedwongen zouden worden hun bezit te verkopen bij forse jaarlijkse waardeinstijgingen.

Voorstanders van een vermogensaanwasbelasting betwistten dat argument. De Belastingdienst kent reeds betalings-regelingen om liquiditeitsproblemen te voorkomen. Bovendien liet onderzoek van het ministerie zien dat bij een waardestijging van 10 procent slechts 2.400 belastingplichtigen in de knel zouden komen — en bij een groot deel daarvan speelde andere problematiek.

Tegenover dat beperkte risico staat een enorme budgettaire consequentie. Het ministerie berekende dat een vermogenswinstbelasting over dertig jaar 42 miljard euro minder zou opbrengen dan een vermogensaanwasbelasting. De keuze voor winstbelasting is daarmee geen technische, maar een politieke keuze met grote verdelingseffecten.

De politieke verhoudingen rond de WWR waren opvallend. Aan de ene kant stond een linkse minderheid (GL/PvdA, PvdD, SP) die zich verzette tegen de uitzonderingspositie voor vastgoed. Aan de andere kant stond een rechtse minderheid (dat waren VVD, CDA, CU, PVV, SGP, BBB, JA21 destijds) die juist een vermogenswinstbelasting voor iedereen wilde, onder verwijzing naar internationale voorbeelden.

8.3 De macht van de lobby

In deze discussie speelde een intensieve lobby een zichtbare rol. In december 2025 luidde de NOAB, de branche-organisatie van administratie en belastingdeskundigen, de noodklok:

“De belastingplichtige kan het niet meer volgen, de adviseur nauwelijks nog uitleggen en de Belastingdienst niet adequaat uitvoeren.”^{XLVI}

Dat winstbelasting structureel meer mogelijkheden tot ontwijking biedt, werd daarbij nauwelijks benoemd. Na aanneming van de WWR kwam een opmerkelijke internationale lobby op gang. Elon Musk uitte zich fel op Twitter. The Washington Post, eigendom van Jeff Bezos, schreef op 21 februari 2026:

“The Netherlands could soon tax unrealized capital gains at 36%. (...) that country appears set to adopt one of the most aggressive capital tax regimes in the world.”

En verder:

“What a tragedy if the birthplace of the modern stock market moves to punish the vital form of wealth creation that it pioneered.”

The Daily Telegraph sprak over “an insane new wealth tax” en waarschuwde dat internationale investeerders in paniek zouden raken.

Ook in Nederland roerden techondernemers zich. Prins Constantijn verklaarde namens Techleap:

“Dit is jezelf in de voet schieten. Je moet belasten op het moment dat je aandelen verkoopt.”^{XLVII}

Daarnaast werd — vooral door partijen ter rechterzijde — gewaarschuwd voor een verslechtering van het investeringsklimaat, onder verwijzing naar het rapport van Mario Draghi waarin werd gepleit voor aantrekkelijke randvoorwaarden voor investeringen in start ups.

Het rumoer had effect. Minister van Financiën Eelco Heinen verraste zowel coalitie als ambtenaren door te verklaren dat de vermogensaanwasbelasting “na brede ophef” mogelijk moest worden aangepast. Voor het debat over de regerings-verklaring zei hij:

“Er was iets niet goed gegaan.”

VVD fractievoorzitter Brekelmans verklaarde dat “nog eens goed gekeken” moest worden naar de aanwasbelasting, omdat die mogelijk buitenlandse investeringen schaadt. Techleap greep de gelegenheid aan om opnieuw te pleiten voor afschaffing van de vermogensaanwasbelasting (VAB).

Het laten vervallen van de VAB zou de schatkist 2,4 miljard euro per jaar kosten. Alternatieve voorstellen, zoals ruimere verliesverrekening, kosten eveneens miljarden. Twee weken later temperde de staatssecretaris de verwachtingen, ‘De soep wordt niet zo heet gegeten’.^{XLVIII}

De wet moet op het moment van schrijven nog door de Eerste Kamer.

8.4 De magere oogst van het IBO-rapport

Het IBO-rapport trok in 2022 vijf centrale conclusies:

- 1. Te hoge vermogensconcentratie is economisch en maatschappelijk schadelijk.
- 2. Het fiscale beleid vergroot bestaande vermogensverschillen.
- 3. Vermogen wordt structureel lichter belast dan arbeid.
- 4. De Bedrijfsopvolgingsregeling (BOR) vergroot ongelijkheid tussen generaties.
- 5. Complexiteit lokt belastingontwijking uit.

Tabel 1: Beleidsrichtingen

BELEIDSRICHTINGEN OP KORTE TERMIJN, BINNEN HET HUIDIGE STELSEL	FICHE NUMMER
1. Meten is weten	
In beeld brengen en monitoren van: • Belastingtarieven verschillende typen werkenden en belastingdruk van verschillende vermogenssoorten; specifiek ook bij besluitvorming • Periodiek/jaarlijks in beeld brengen van opmerkelijke belastingconstructies • Vermogensverdeling blijvend in beeld brengen en daarmee de aandacht hiervoor meer in de beleidscyclus verankeren. Data: • Continue overheidsbrede aandacht voor verbetering en borging van data over (nieuwe) vermogensvormen en de daarop gebaseerde statistieken. • Borgen van aangiftegegevens over vermogen en daarbij overwegen om een aandelhoudersregister in te voeren	3
2. Fiscale onevenwichtigheden (de pakketten sluiten budgettair via terugsluis in lagere lasten op arbeid)⁷	
Pakket A Gelijker belasten van verschillende typen werkenden ◦ Afschaffen lage Vpb-tarief ◦ Afschaffen lenen van de eigen bv inclusief eigenwoningschuld ◦ Afschaffen mkb-winstvrijstelling ◦ Afschaffen doelmatigheidsmarge gebruikelijk loon	6 8 9 7
Pakket B Gelijker belasten van verschillende vermogensoverdrachten ◦ Afschaffen vrijstelling goingconcernwaarde in de bedrijfsopvolgingsregeling (BOR) en vervangen door gunstigere betalingsregeling ◦ Afschaffen doorschuifregeling (DSR) voor het aanmerkelijk belang	11 10
Pakket C Gelijker belasten van verschillende vermogensvormen - Eigen woning: ◦ Gelijker belasten eigen woning met andere vermogensvormen door verhogen eigenwoningforfait en verlagen hypotheekrenteaftrek ◦ Waardeontwikkeling belasten bij verkoop - Pensioen: ◦ Aftoppingsgrens waarboven pensioen wordt opgebouwd naar € 68.000 ◦ Afschaffen netto pensioenregeling	12 13 14 15
Actie ondernemen op de lijst met 'Opmerkelijke belastingconstructies'	3
3. Bevorderen kansengelijkheid via vermogensoverdrachten tussen generaties	
• Meer progressie in het belasten van schenkingen en erfenissen	43
4. Richten op verdeling top/midden/onderkant	
• Top ◦ Box 2 vermogen meenemen in bepaling eigen bijdrage langdurige zorg en in vermogenstoetsen toeslagen ◦ Brede vermogensbelasting box 1, 2 en 3	48 45
• Midden ◦ Overwaarde eigen woning meenemen in eigen bijdrage langdurige zorg	49
• Onderkant ◦ Vermogenstoetsen harmoniseren of geleidelijke vermogenstoets invoeren ◦ Verhoging van het wettelijk minimumloon ◦ Verplichte winstuitkering van grote bedrijven aan werknemers ◦ Monitoren onderkant dmv stresstesten ◦ Monitoren problematische schulden ◦ Op peil houden van het collectieve stelsel	47 46
5. Richten op (internationale) financialisering	
• Invoeren van box 3 stelsel naar werkelijk rendement, ook voor onroerend goed in box 3	55
• Introduceren vastgoedbelasting (RijksOZB of toeslag op gemeentelijke OZB)	56
• De waarde grond/locatie (gedeelte) belasten	56

⁷ In deze pakketten is aangenomen dat per 2025 de voorgenomen overgang van box 3 naar een stelsel op basis van werkelijk rendement plaatsvindt. Op deze manier worden de verschillende vermogensvormen gelijkjer belast.

Daaruit volgden duidelijke aanbevelingen: een bredere vermogensbelasting, hervorming van erf- en schenkbelasting, afbouw van uitzonderingen, aanpak van constructies, en het richten van beleid op financialisering.

Van de voorstellen uit het IBO Vermogensverdeling is slechts een beperkt deel – en veelal marginaal – uitgevoerd:

- 1. Meten is weten
Het CBS levert sinds enkele jaren bij de Voorjaarsnota een jaarlijkse infographic over de vermogensverdeling. Een periodiek overzicht van opmerkelijke belastingconstructies en nieuwe vermogensvormen ontbreekt echter nog steeds.
- 2. Pakket A
Het lage vennootschapsbelasting tarief, de MKB winstvrijstelling en de regeling voor lenen bij de eigen bv zijn niet afgeschaft. De doelmatigheidsmarge is per 2023 wel komen te vervallen.
- 3. Pakket B
De Bedrijfsopvolgingsregeling (BOR) en de Doorschuifregeling (DSR) zijn in stand gebleven, met uitsluitend marginale aanpassingen.
- 4. Pakket C
Het eigenwoningforfait, de hypotheekrenteaftrek en de fiscale behandeling van pensioenen zijn niet aangepast. Er is geen actie ondernomen tegen opmerkelijke belastingconstructies. Wel is onderzoek gedaan naar de constructie van familiestichtingen (zie ook *Klassenstrijd 2025*), maar dit heeft niet tot beleidsmaatregelen geleid.
- 5. Bevorderen van kansengelijkheid
Het schenk en erfrecht is niet hervormd en blijft niet progressief van karakter.
- 6. Brede vermogensbelasting (box 1, 2 en 3)
Een integrale vermogensbelasting is niet tot stand gekomen. Integendeel: voorstellen van verschillende partijen zijn onder meer met een beroep op het eigendomsrecht afgewezen (brief van de minister d.d. 28 02 2025). Ook zijn geen verplichte winstuitkeringen aan werknemers ingevoerd. Het collectieve stelsel wordt niet versterkt, maar juist verslechterd (o.a. WW en WIA). Het wettelijk minimumloon is wel verhoogd.
- 7. Richten op financialisering
Een vastgoed en grondbelasting is niet ingevoerd. Het wetsvoorstel Wet Werkelijk Rendement (WWR) voor box 3 gaat uit van belastingheffing op werkelijk rendement. Voor onroerend goed geldt echter niet de hoofdregel (belasting op aanwas), maar een uitzondering: belastingheffing uitsluitend over daadwerkelijk gerealiseerde opbrengsten.

Vier jaar later is de constatering onontkoombaar: vrijwel geen van deze aanbevelingen is op de kernpunten uitgevoerd. Integendeel, het collectieve stelsel is op onderdelen verslechterd, terwijl het belastbare vermogen grotendeels buiten schot bleef.

Licht uit, spot aan is een gezaghebbend rapport. Het is zorgvuldig, feitelijk onderbouwd en vrij van politieke voorkeuren. Het maakt zichtbaar hoe vermogensongelijkheid werkt, welke gevolgen zij heeft, en welke beleidsopties logisch volgen.

Dat op basis van deze kennis nauwelijks fundamentele keuzes zijn gemaakt, wijst niet op een gebrek aan inzicht, maar op het structureel vermijden van politieke consequenties. Onvermogen verklaart dit patroon slechts ten dele. Onwil — of op zijn minst het telkens laten prevaleren van andere belangen — biedt een minstens zo overtuigende verklaring.

Vier jaar na het rapport staan zowel het licht als de spot nog grotendeels uit. Niet omdat de feiten onbekend zijn, maar omdat handelen op basis van die feiten steeds opnieuw wordt uitgesteld.

8.5 Structurele tegenkrachten
De vaststelling dat er op basis van het IBO-rapport nauwelijks fundamentele keuzes zijn gemaakt, roept onvermijdelijk de vraag op of dit enkel het gevolg is van bestuurlijke voorzichtigheid, of dat er ook structurele tegenkrachten werkzaam zijn. In dat verband is het relevant te kijken naar de relatie tussen grote vermogens en de politieke arena.

Recente publicaties van Oxfam Novib en Jacobin laten zien dat een aanzienlijk deel van de financiering van Nederlandse politieke partijen afkomstig is van de allerrijksten.^{xliix} Van de circa veertien miljoen euro die politieke partijen tussen 2020 en 2025 aan donaties ontvingen, was ruim 2,3 miljoen euro afkomstig van (voormalige) leden van de Quote 500 of hun bedrijven. Dat is ongeveer 17 procent van het totaal. De verdeling van deze donaties is bovendien asymmetrisch: 57 procent ging naar rechtse partijen en 21 procent naar radicaal rechtse partijen.

D66 is bovengemiddeld succesvol in het aantrekken van donaties uit de hoogste vermogensregionen. Meerdere leden (of voormalig leden) van de Quote 500 behoren tot de vaste kring van schenkers:

- Steven Schuurman
Nummer 47 in de Quote 500, met een geschat vermogen van circa 1,1 miljard euro (plaats ±3.097 wereldwijd). In 2021 doneerde hij 1 miljoen euro aan D66. Mede naar aanleiding hiervan werden de regels aangescherpt en werden giften boven de 100.000 euro verboden. In 2025 maakte Schuurman opnieuw 100.000 euro over aan D66. Datzelfde jaar schonk hij ook 100.000 euro aan Volt en 40.000 euro aan GL/PvdA.
- Rob Defares
Nummer 6 in de Quote 500, met een vermogen van circa 4,5 miljard euro en behorend tot de ongeveer 1.500 rijkste personen ter wereld. Hij schonk D66 in zowel 2023 als 2025 het maximale toegestane bedrag van 100.000 euro. In 2026 volgde een donatie van 50.000 euro; dat jaar is echter nog niet voorbij.
- Menno Witteveen
Private equity investeerder en Quote 500 lid. Hij doneerde 100.000 euro aan D66.
- Dolf Huijgers
Schoof in zowel 2025 als 2026 100.000 euro over naar de partij.
- Ingo Uytdehaage
CEO van Ayden. Zijn bijdrage aan D66 bedroeg 25.000 euro.
- Alex Mulder
Uitzendmiljonair, nummer 76 in de Quote 500, met een vermogen van circa 740 miljoen euro. Hij beperkte zich tot een donatie van 10.000 euro.
- Willem Sijthoff
Uitgever en initiatiefnemer van Stem voor Stabiliteit. Hij maakte 10.000 euro over aan D66.
- Alexander Ribbink
Oud Quote 500 lid en bestuurder bij TomTom. Hij doneerde zowel in 2025 als in 2026 telkens 50.000 euro.

Het beeld wordt scherper als we alleen naar het verkiezingsjaar 2025 kijken. In dat jaar ontvingen politieke partijen samen circa 5 miljoen euro aan giften. Daarvan kwam 1 miljoen euro — een vijfde van het totaal — van slechts elf Quote 500 leden en hun ondernemingen. Opvallend is dat een derde van deze donaties naar radicaal rechtse partijen ging, waarmee deze vermogenden verantwoordelijk waren voor 72 procent van de totale donatie inkomsten van die partijen.

Formeel zijn deze giften legaal. De wet op partijfinanciering stelt maxima en transparantie eisen, maar verbiedt private donaties nadrukkelijk niet. Tegelijkertijd is het analytisch relevant dat juist die maatschappelijke groep die het meest geraakt zou worden door een effectieve aanpak van vermogensongelijkheid, bovengemiddeld vertegenwoordigd is in de financiering van politieke partijen. Dat betekent niet dat beleid “gekocht” wordt, maar wel dat politieke partijen structureel functioneren in een veld waarin de belangen van grote vermogens nabij, herkenbaar en genormaliseerd zijn.

Dit helpt verklaren waarom voorstellen die direct ingrijpen in vermogens, zoals in het IBO-rapport geschetst, steeds opnieuw politiek inwisselbaar blijken. Niet omdat ze technisch onhaalbaar zijn, maar omdat zij botsen met belangen die politiek goed georganiseerd en financieel nabij zijn.

Naast partijfinanciering manifesteert vermogensmacht zich ook explicieter in het politieke debat over coalitievorming en beleidsrichting. Een illustratief voorbeeld daarvan is de campagne Stem voor Stabiliteit, opgericht in de zomer van 2025 door een kleine groep zeer vermogende media ondernemers.

In het manifest van Stem voor Stabiliteit (zie kader) werd opgeroepen tot een “stabiele basiscoalitie”, expliciet zonder de PVV, maar ook zonder GL/PvdA. Daarbij werd gesteld dat het investeringsklimaat lijdt onder politieke instabiliteit en dat Nederland behoefte heeft aan rust en voorspelbaarheid. Deze positionering is politiek betekenisvol. Zij laat zien hoe het begrip ‘stabiliteit’ wordt ingezet als normatief criterium, waarbij fundamentele veranderingen in economische en vermogensverhoudingen bij voorbaat als risicovol of onverantwoord worden geclassificeerd. Stabiliteit

wordt daarmee niet neutraal gedefinieerd als bestuurlijke rust, maar functioneert als afbakening van de speelruimte van beleid. Deze gang van zaken maakt zichtbaar dat vermogende actoren niet alleen reagerend zijn op beleid, maar ook proactief interveniëren in het proces waarin politieke opties als ‘realistisch’, ‘verantwoord’ of ‘stabiel’ worden gepresenteerd.

Stem voor Stabieleit

In juli 2025 richtte een drietal vermogende media-ondernemers het initiatief Stem voor Stabieleit op. Een van de oprichters is Willem Sijthoff, tevens donateur van D66. Het initiatief publiceerde een manifest waarin onder meer werd gesteld:

“Laat je niet gijzelen door de extreme partijen rechts en links. Het investeringsklimaat lijdt onder instabiliteit en het land snakt naar een stabiele basiscoalitie, zonder de PVV, maar ook zonder GL/PvdA.”

Het expliciete doel was de vorming van een stabiel, centrum rechts kabinet bestaande uit VVD, CDA en D66. Samenwerking met partijen als JA21 en BBB werd daarbij acceptabel geacht, terwijl GL/PvdA als ‘extreem’ aan de linkerkant werd gepositioneerd. Fundamentele beleidswijzigingen moesten expliciet worden vermeden.

Twee weken na de verkiezingen werden Sybrand Buma (CDA) en Gerrit Zalm Wijers* (D66) aangesteld als informateurs. Wijers zag zich echter al binnen 24 uur genoodzaakt zich terug te trekken, na het uitlekken van controversiële uitspraken.

Uit een latere reconstructie in de Volkskrant bleek dat vanuit kringen rondom Stem voor Stabieleit bewust onjuiste uitspraken over Wijers waren gelekt, met als doel zijn rol als informateur te ondermijnen. Wijers gold namelijk als voorstander van een kabinet waar- in ook GL/PvdA zou deelnemen, naast D66, CDA en VVD.

Elianne Turenhout vatte deze gang van zaken samen in een bijdrage op Joop.nl onder de titel: “Hoe de rijke lui de democratie met alle liefde stabiel maken – voor henzelf, niet voor ons.”

8.6 De onwil om vermogens aan te pakken

Wanneer we het IBO-rapport, het Box 3 dossier en de beschreven vormen van vermogensinvloed in samenhang bekijken, ontstaat een consistent beeld. Het onvermogen om vermogensongelijkheid aan te pakken kan niet overtuigend worden verklaard uit gebrek aan kennis, gebrekkige analyse of juridische onmogelijkheid.

De feiten zijn uitgebreid en gezaghebbend in kaart gebracht. De Hoge Raad heeft de juridische grenzen scherp gesteld, maar expliciet ruimte gelaten voor politieke keuzes. Het IBO-rapport heeft laten zien dat het huidige fiscale beleid vermogensongelijkheid vergroot en economische ongelijkheid bestendigt, en heeft meerdere beleidsroutes uitgewerkt om daar iets aan te doen.

Dat deze routes grotendeels niet zijn gevolgd, hangt samen met het politieke krachtenveld waarin zij terecht kwamen. In dat veld zijn grote vermogens niet afwezig of abstract, maar zichtbaar aanwezig: als financiers van partijen, als organisatoren van publieke campagnes, en als referentiepunt in debatten over investeringsklimaat en stabiliteit. Dit maakt het politiek rationeel om keuzes die deze belangen raken, uit te stellen, af te zwakken of te labelen als “onrealistisch”.

Het resultaat is een structurele kloof tussen analyse en actie. Niet omdat de analyse tekortschiet, maar omdat handelen politieke kosten heeft die disproportioneel zwaar wegen wanneer het gaat om vermogens. Dit raakt groepen die van cruciaal belang zijn voor de anti-establishment conservatieven en het kapitaalkrachtig establishment. Daarmee wordt de centrale vraag van dit hoofdstuk scherper: het gaat hier minder om onvermogen, en steeds meer om selectieve onwil — een onwil die niet willekeurig is, maar ingebed in machts- en belangenstructuren.

9. De stand van de klassenstrijd

In dit tweede deel van het rapport stond één vraag centraal: wat is er de afgelopen jaren daadwerkelijk veranderd in de verhouding tussen de werkende en de bezittende klasse in Nederland? Het antwoord laat zich samenvatten in één nuchtere constatering: de onderliggende machtsverhoudingen zijn niet verschoven. De waardering van arbeid is structureel laag gebleven. De concentratie van vermogensmacht is toegenomen. En het fiscale stelsel functioneert nog altijd niet als correctiemechanisme, maar als stabilisator van bestaande ongelijkheid. De klassenstrijd is niet verdwenen, maar zij wordt gevoerd op een speelveld dat systematisch in het voordeel is ingericht van kapitaal.

De actualisatie van de WerkWaarderingsWaarde (WWW) bevestigt het beeld dat in *Klassenstrijd 2025* al zichtbaar werd. Zelfs in een periode van historische hoge loonstijgingen, veroorzaakt door inflatie en arbeidsmarktkrapte, is er geen sprake van een structurele herwaardering van arbeid. De stijging van cao-lonen in 2023 en 2024 heeft vooral het karakter van een inhaalslag. De achterstand die werkenden in de jaren daarvoor opliepen, werd gedeeltelijk gerepareerd, maar de macht achter de verdeling bleef onaangetast. De WWW blijft steken rond de 60 procent: substantieel lager dan vóór corona, en ver onder het niveau van de jaren negentig.

Dit betekent dat arbeid wel harder wordt beloond in nominale zin, maar niet sterker staat in de machtsverhouding met kapitaal. De opbrengsten van de economie blijven in vergelijkbare mate naar winsten, rendement en vermogens-accumulatie vloeien. Werkenden krijgen meer, maar niet meer te zeggen. De politieke implicatie hiervan is cruciaal. Wie loonstijging verwacht met machtsverschuiving, overschat het corrigerend vermogen van de markt. Zonder versterking van collectieve organisatie, zeggenschap op de werkvloer en structurele beleidskeuzes blijft loonontwikkeling conjunctureel — en daarmee fragiel.

De discussie over vermogensongelijkheid wordt in Nederland steeds vaker gevoerd, maar zelden zuiver. De recente CBS-cijfers suggereren een afname van vermogensongelijkheid, maar die conclusie houdt alleen stand zolang woning-vermogen wordt meegerekend als machtsrelevant bezit. Zodra we dit corrigeren — en kijken naar vermogen dat daadwerkelijk economische zeggenschap verschaft — ontstaat een helder beeld. De door ons voorgestelde Netto Vermogens Matrix laat zien dat de rijkste tien procent inmiddels ruim 77 procent van het relevante vermogen bezit. Die concentratie is niet afgenomen, maar toegenomen. Cruciaal is daarbij niet alleen de omvang van het vermogen, maar vooral de samenstelling ervan. Aanmerkelijk belang, ondernemersvermogen en effecten — precies de vermogensvormen die beslissingsmacht geven over investeringen, bedrijfsstrategieën en winstverdeling — zijn extreem geconcentreerd aan de top. Hier vallen bezit en macht samen.

Wat voor de meerderheid resteert, is vermogen dat vastzit: in woningen, in pensioenen, zonder directe inzetbaarheid of onderhandelingspositie. Dat verschil vertaalt zich niet alleen in economische onzekerheid, maar ook in politieke invloed. Wie vermogen heeft dat rendert en meebeslist, staat structureel anders in de samenleving dan wie vooral vermogen heeft dat beschermt tegen tegenslag, maar niet tegen uitsluiting.

Het uitblijven van een effectieve vermogensbelasting is geen technisch falen, maar een politiek patroon. In dit rapport is zichtbaar gemaakt dat het maatschappelijk draagvlak voor hogere belastingen op grote vermogens groot en stabiel is. Ook beleidsopties zijn uitvoerig verkend, doorgerekend en herhaaldelijk beloofd. En toch is de uitkomst telkens dezelfde: na verkiezingen verdwijnen deze voorstellen uit regeerakkoorden. De rekening van grote publieke uitgaven wordt neergelegd bij de werkende klasse, terwijl grote vermogens grotendeels buiten schot blijven.

Box 3 is daarbij exemplarisch geworden voor een bredere onwil. Ondanks een duidelijke uitspraak van de Hoge Raad, ondanks gezaghebbende IBO-analyses en ondanks jarenlange voorbereiding, resulteerde het proces in een uiterst complexe wet die uitzonderingen creëert waar het kapitaal het meest geconcentreerd is. Dat is geen toeval, maar een keuze. De onvermogensbelasting is daarmee geen incident, maar een institutionele uitdrukking van klassenmacht: een stelsel dat juridisch zorgvuldig oogt, maar politiek voorspelbaar uitkomt waar de belangen het sterkst georganiseerd zijn.

Een terugkerend motief in deel 2 is de kloof tussen kennis en handelen. Het IBO-rapport *Licht uit, spot aan* bood een scherpe diagnose en heldere beleidsroutes. De feiten zijn niet omstreden, de analyses niet weerlegd. En toch bleef de uitvoering marginaal. Wat hier zichtbaar wordt, is geen gebrek aan inzicht, maar selectieve politieke passiviteit. Wanneer feiten consequent geen gevolgen hebben, verliezen zij hun neutrale status en worden zij onderdeel van een machtsstrijd. Dat geldt bij uitstek voor feiten over vermogen. De voortdurende framing van vermogensbeleid als ‘gevoelig’, ‘complex’ of ‘juridisch riskant’ functioneert als rem op verandering. Tegelijkertijd blijkt de staat wél in staat tot snelle en ingrijpende besluiten wanneer andere belangen worden geraakt. Dat contrast is veelzeggend.

Alles overziend laat deel 2 zien dat de klassenstrijd in Nederland niet primair draait om inkomens, maar om zeggenschap. Niet om armoede versus rijkdom alleen, maar om wie beslist, wie invloed heeft, en wie structureel moet aanpassen. Zoals in deel 1 is laten zien, wordt dit speelveld grotendeels bepaald door de agenda's van de anti establishment conservatieven en het kapitaalkrchtig establishment — politieke stromingen die elkaar ogenschijnlijk bestrijden, maar die in de praktijk geen van beide de materiële positie of zeggenschap van werkenden versterken.

De werkende klasse heeft te maken met hogere onzekerheid, afnemende autonomie op het werk en een staat die vaker corrigeert dan beschermt. Tegelijkertijd consolideert de bezittende klasse haar positie via vermogen, fiscale uitzonderingen en informele invloed op het politieke proces. De strijd voltrekt zich daarmee niet alleen in cao-onderhandelingen of verkiezingsprogramma's, maar in de inrichting van instituten, de selectie van wat politiek 'realistisch' heet, en de grenzen van het denkbare beleid. Dat maakt de klassenstrijd minder zichtbaar, maar niet minder reëel.

De conclusie is daarom niet dat er te weinig debat is, maar dat het verkeerde debat wordt gevoerd. Zolang vermogensmacht buiten beeld blijft, blijven loonstijgingen tijdelijk en hervormingen omkeerbaar. De stand van de klassenstrijd is er een van spanning zonder doorbraak. De materiële tegenstellingen zijn scherp, het draagvlak voor verandering is aanwezig, maar de machtsverhoudingen zijn nauwelijks verschoven. Dat is geen eindpunt, maar een politieke constatering. En het is ons uitgangspunt voor de strategische vragen die volgen.

Deel 3 Gesprekken over klassenstrijd

In dit derde deel verdiepen we ons, via twee uitgebreide gesprekken, in de sociale en politieke dynamieken die in de vorige hoofdstukken centraal stonden. Waar de vorige delen vooral gingen over ideeën, economische structuren en machtsverhoudingen, staan hier de ervaringen, mechanismen en inzichten centraal van onderzoekers die dat alles dagelijks bestuderen.

Het eerste gesprek is met Joan C. Williams, een van de weinige sociologen die systematisch onderzoekt hoe de werkende klasse argumenten weegt, politieke signalen interpreteert en waarom bepaalde boodschappen wél of juist níét landen. Haar nieuwe boek *Outclassed* laat haarscherp zien dat progressieve elites — in de Verenigde Staten, maar ook elders in het Westen — keer op keer in dezelfde strategische valkuilen stappen. Niet omdat ze de verkeerde waarden hebben, maar omdat ze de culturele en sociale logica van gewone werkenden structureel miskennen. Met de tweede verkiezing van Donald Trump als achtergrond is de urgentie van haar analyse nauwelijks te overschatten. Aan het gesprek nam ook Dan Evans deel, de Welshe socioloog die we in *Klassenstrijd 2025* uitgebreid aan het woord lieten. Hij beschrijft hoe de hedendaagse politiek wordt gevormd door verschuivende klassenidentiteiten, de rol van de kleinburgerij en de culturele dimensies van werk, waardigheid en verlies.

Het tweede gesprek, met Fabian Dekker, arbeidssocioloog en SER-kroonlid, richt zich juist op de gevolgen van de economische en bestuurlijke logica's van het kapitaalcrachtig establishment. Hij laat zien hoe werk in Nederland de afgelopen decennia structureel is verschaald: minder autonomie, minder invloed, meer bureaucratie, meer controle. Werk is niet slechts een economische categorie, maar een bron van waardigheid, identiteit en grip — en precies die kern is uitgehold. Dat heeft ingrijpende gevolgen: voor werkplezier, voor mentale en fysieke gezondheid, maar vooral voor vertrouwen in politiek en samenleving. Tegelijkertijd is de manier waarop deze frustraties worden geuit, gekanaliseerd of juist geneutraliseerd allerm minst vanzelfsprekend. Dekker maakt duidelijk hoe diep het probleem van zeggenschap reikt, en vraagt zich af waarom werk — ondanks enorme maatschappelijke impact — zo vaak buiten beeld blijft in de politiek.

Samen laten deze twee gesprekken zien waar culturele en economische analyses elkaar raken, maar ook waar ze uiteenlopen. Ze maken duidelijk hoe politieke vervreemding ontstaat, hoe strategische misverstanden zich kunnen herhalen, en vooral welke kansen socialistenv hebben om een verhaal te ontwikkelen dat vertrekt vanuit de realiteit van werkenden — niet vanuit de reflexen van elites, en niet vanuit het wereldbeeld van het kapitaal, maar vanuit waardigheid, autonomie en trots.

10. ‘Wij zijn toch de intellectuelen?’

Vorige zomer ging het wetenschappelijk bureau van de SP in gesprek met twee denkers die beide een opvallend frisse en soms ongemakkelijke blik hebben geworpen op klassendynamiek in de westerse politiek. Allereerst Joan C. Williams, de invloedrijke Amerikaanse rechtsgeleerde en socioloog, die onlangs opnieuw stof deed opwaaien met haar boek *Outclassed*. Daarmee wreef ze flink tegen de haren van links Amerika in — door messcherp te laten zien hoe culturele blinde vlekken binnen de progressieve elite bijdragen aan het succes van de anti-establishment conservatieven.

Haar eerdere boek, *White Working Class*, bleek bijzonder invloedrijk: het was één van de twee boeken die Joe Biden tijdens zijn succesvolle presidentscampagne bij zich droeg. Nederland is voor Joan geen onbekende plek: in een eerder jaar verbleef zij een periode aan de Universiteit Leiden, waar zij werd uitgewisseld met niemand minder dan Forum voor Democratie-senator en hoogleraar Paul Cliteur.

Aan het gesprek nam ook Dan Evans deel, auteur van *A Nation of Shopkeepers*, over het belang van de kleinburgerij voor de anti-establishment conservatieven. Evans gaf vorig jaar bovendien de Klassenstrijd-lezing, waarin hij overtuigend uiteenzette hoe scherp de ideologische en communicatieve lijn door te trekken is van Thatcher naar Wilders en Farage.

Bart Linssen (BL): Joan, ik heb een aantal interviews bekeken die je hebt gedaan. Sommige interviewers besteedden de helft van de tijd eraan om je te vertellen dat zij precies hetzelfde zijn als jij, en hoe bijzonder het was dat jullie dit gesprek voerden. Anderen botsten echt met je — zij identificeerden zich openlijk als leden van de liberale elite die heel sterke gevoelens hebben over religie en over mensen zonder diploma. En dan vragen ze je: “Ik denk dat je gelijk hebt dat ik niet zo oordelend moet zijn, maar ik heb toch gewoon gelijk?”

Joan C. Williams (JCW): Ik zal je een grappig verhaal vertellen. Ik sprak met een vriend van mij — een heel zachtaardige man, een architect. En hij zei: “Joan, ik heb je boek gelezen, maar ik haát deze mensen gewoon.” Ik had het gevoel dat dit de reacties op het boek in de VS zo’n beetje samenvat.

BL: Laten we beginnen met een vraag over klassenstructuur, als je het niet erg vindt.

JCW: Ik ben nu al blij. Ik kan merken dat ik in Europa ben. Geen enkele Amerikaan zou die vraag ooit stellen.

BL: De structuur die je gebruikt, werkt erg goed voor het doel van je boek. Je classificeert elites als de bovenste 20 procent. Binnen die groep onderscheidt je economische elites en culturele elites — ofwel *the merchant right* en *the Brahmin left* (BL: termen die Thomas Piketty gebruikt), die je ook de bovenste één procent en de professional en managersklasse zou kunnen noemen. Je hebt sympathie met de liberalen — jouw term voor de Brahman left — en je probeert hen duidelijk te maken dat ze deel uitmaken van een elite, en dat mensen hen ook daadwerkelijk als elite zien. Ik denk ook dat je deze liberale groep wilt helpen de middelste vijftig procent beter te begrijpen. Daarom heb je het over de culturele aspecten van hun leven, die uiteraard belangrijk zijn — bijvoorbeeld hoe zij kijken naar het leger of religie.

Wat ik minder behulpzaam vind, is deze enorme categorie van de middelste vijftig procent. Een groep die heel diverse groepen zoals ondernemers, ambtenaren, leraren en fabrieksarbeiders omvat. Soms noem je deze groep de ‘missing middle’, soms de ‘middenklasse’, soms zelfs de ‘arbeidersklasse.’ In één podcast zei je tegen de host dat je eerdere boek oorspronkelijk *The White Middle Class* zou heten, maar dat de uitgever het *The White Working Class* heeft genoemd. Dus ik vroeg me af: hoe moet ik deze namen begrijpen?

JCW: Als het gaat om het kiezen van de titels van mijn boeken, heb ik beide keren het gevecht verloren.

Om de bovenste 20 procent te helpen begrijpen dat ze een elite zijn, hebben Andrea Dittman en ik de “class bubble quiz” ontwikkeld, die ongelooflijk goed werkt. Als je me je culturele voorkeuren vertelt, kan ik je klasse bepalen — en voor-spellen op wie je stemt. Het verklaart ongeveer 13 procent van de partijkeuze, wat best veel is voor één enkele schaal. Wat echt van belang bleek, is of je ouders een universitaire opleiding hadden. De ‘college degree proxy’ in de politicologie is altijd een wat houterige benadering geweest, maar het blijkt een zeer goede voorspeller van culturele klasse te zijn.

Iemand inkomen werkt wat dat betreft een stuk slechter. Het probleem met inkomen is dat je mensen hebt met veel menselijk kapitaal maar een laag inkomen — ambtenaren, maatschappelijk werkers, leraren — en mensen met weinig menselijk kapitaal maar relatief hoge inkomens — zoals de goedbetaalde fabrieksarbeider die met een verpleegkundige is getrouwd. Dus het is niet zo gek dat de opleiding van je ouders je culturele klasse-identiteit veel beter verklaart dan inkomen.

BL: Dat verbaast me helemaal niet. Mijn ervaring is dat, als je kijkt naar mensen die lid zijn van de Socialistische Partij vergeleken met degenen in de sociaaldemocratische partij, het vaak de sociale status van hun ouders is die voorspelt waar men uiteindelijk terechtkomt.

De data in je boek zijn fascinerend — Amerika is echt rijk aan dit soort peilingen. Maar sommige van de belangrijkste inzichten in je boek komen voort uit je persoonlijke ervaringen en observaties. En juist daar merk ik dat ik regelmatig minder optimistisch ben dan jij. Ik denk dat het voor deze elitaire liberale linkse groep heel moeilijk is om buiten hun eigen persoonlijke voorkeuren te stappen, wanneer men zelf maar zeer beperkt in aanraking komt met andere ervaringen.

JCW: Nou ja, wij zijn toch de intellectuelen? Iets waar ik de laatste tijd veel over nadenk, is in hoeverre kosmopolitisme functioneert als een belangrijk cultureel markeringspunt. Het is een manier om verfijning te laten zien — hoe een lid van de culturele elite zijn elitaire status signaleert aan andere leden van diezelfde elite. Onderdeel van kosmopolitisme is het vermogen om je eigen werkelijkheid te relativëren. Wat ontzettend interessant is, is het gebrek aan verbeeldingskracht op het moment dat je je moet verplaatsen in je eigen landgenoten. Het is echt opvallend.

BL: Om nog even terug te komen op die vraag over die middelste vijftig procent: je zegt dat de opleiding van de ouders de belangrijkste voorspeller is van waar mensen politiek terechtkomen. Maar is het dan ook niet zinvol om nauwkeuriger te kijken naar de samenstelling van die groep van vijftig procent?

Ik vraag dit omdat een belangrijk onderscheid, dat ik erg verhelderend vind in Dans boek, het verschil is tussen mensen wier identiteit in hogere mate is gebaseerd op hun diploma's en opleiding, en mensen wier identiteit juist meer verbonden is met hun bedrijf of hun ambacht — zoals boeren en vakmensen.

Dan Evans (DE): Als ik Barts opmerkingen goed begrijp, gaat het hem om het gevaar dat de traditionele kleinburgerij in analyses vaak wordt samengevoegd met de bredere arbeidersklasse. Dat gebeurt in het Verenigd Koninkrijk ook, omdat de media klasse bijna volledig door een culturele lens bekijkt. De kleinburgerij — de kleine zelfstandigen — woont natuurlijk vaak naast de arbeidersklasse. Ze doen vaak hetzelfde handwerk. Ze delen dezelfde weerstand tegen hoger onderwijs, dezelfde productivistische ideologie van hard werken, enzovoort. Maar historisch gezien hebben ze heel verschillende politieke posities ingenomen.

JCW: Dit heeft te maken met de structuur van links. Toen links bestond uit wat wij in de Verenigde Staten de New Deal Coalition noemen — toen de kern van linkse politiek bestond uit het creëren van stabiele levens voor arbeidersgezinnen via goede banen en een sociaal vangnet— toen was de kleinburgerij politiek heel anders gepositioneerd. Vakbondsleden en arbeiders stonden aan de kant van de Democraten en van links, terwijl de kleinburgerij zich schaarde achter de Republikeinen in de Verenigde Staten. Margaret Thatcher deed in Europa iets heel vergelijkbaars.

In de Verenigde Staten is dit veranderd. Arbeiders zijn nu net zo conservatief als winkeliers altijd waren, en er is een diepe culturele en verbeeldingsmatige band tussen hen. Ik probeer mensen steeds uit te leggen dat de droom om je eigen bedrijf te bezitten, de droom is van iemand die wordt aangestuurd om iemand anders aan te sturen. Dus qua verbeelding is er een sterke verbondenheid tussen mensen in wat wij op links zouden noemen vervreemdende, uitbuitende, routinematige banen en het idee om ondernemer te worden.

De grote bedrijven zijn buitengewoon bedreven geweest in het uitdragen van de politieke boodschap dat wat goed is voor het grootbedrijf, ook goed is voor kleine bedrijven — hoewel dat volstrekt onwaar is. Trump's heffingen zijn slechts het meest recente voorbeeld. Ze pakten echt slecht uit voor kleine bedrijven, terwijl Trump uitzonderingen gaf aan enkele van de grootste bedrijven van het land.

DE: Ik denk dat jouw punt over het krimpende blauwe boorden-proletariaat — dat net zo conservatief wordt als de kleinburgerij — echt belangrijk is. In mijn boek trok ik conclusies over de kleinburgerij, en tegen het einde zei ik nog steeds zoiets als: “Ja, de arbeidersklasse is nog steeds de voorhoede van de geschiedenis, nog steeds de meest radicale klasse,” enzovoort.

JCW: Niet hier.

DE: Precies. De laatste tijd, als ik dieper in de politicologische data uit heel Europa duik — vooral uit Oostenrijk, Nederland en het VK — springt er echt een patroon uit. Als je kijkt naar de huidige cijfers voor Reform UK, kun je betrouwbaar stellen dat de lagere middenklasse en de overblijfselen van de oude arbeidersklasse politiek gezien op één lijn zitten.

En ik denk dat een deel van wat die oude arbeidersklasse in dezelfde politieke ruimte heeft gedrukt als de kleine zelfstandigen, de opkomst is van wat je het lumpenproletariaat kunt noemen — de extreem gemarginaliseerde groepen.

Die verschuiving heeft deze productivistische ideologie van hard werken alleen maar versterkt onder mensen die, zoals iemand in Amerika ooit zei, “degene zijn die na het werk douchen.”

Het is dezelfde ethiek die je ziet in de manosphere — dit verhaal van hard werken, ploeteren, je plek verdienen. Bart en ik spraken hierover in de Nederlandse context, waar je de figuur hebt van de hardwerkende Nederlander.

BL: In Nederland hebben we de VVD — de conservatief-liberale partij waar Mark Rutte uit voortkomt, onze voormalige premier en nu secretaris-generaal van de NAVO. Het is de meest invloedrijke partij van de afgelopen 20 of 30 jaar. En zij hebben dit framen van zichzelf als de vertegenwoordigers van de hardwerkende Nederlander volledig meester gemaakt, nauw verbonden met ondernemerschap. Hun meest recente verkiezingsprogramma spreekt over “De Nederlander en de ondernemer.” De waarde van hard werken staat absoluut centraal in hun boodschap.

Maar natuurlijk leveren ze niets voor hardwerkende mensen. En te vaak is de reactie van links iets als: “Er bestaat helemaal geen hardwerkende persoon,” of: “Sommige mensen kunnen niet werken — ze zijn ziek of wat dan ook.” Het is vrijwel nooit het omarmen van die hardwerkende mentaliteit die jij in je boek benadrukt. En eerlijk gezegd is dat ongelooflijk frustrerend.

JCW: Het is gewoon klasse-wanbeleid. De professional en managersklasse is trots op haar verdienste; de middelste 50 procent is trots op hun harde werk. Het is een manier om dienstbaarheid om te zetten in eer.

DE: Ik vind die focus op hard werken fascinerend — het werkt als een soort lijm die mensen politiek bindt. In Spanje heb je bijvoorbeeld de slogan over “de Spanjaard die vroeg opstaat.” En in heel Europa benadrukken de hervormingsgerichte manifesten vaak “hardwerkende mensen.”

Er zijn nieuwe gegevens over de neerwaarts mobiele. Joan, hoe classificeer je hen binnen het *Brahmin left*-kader? Ik bedoel die groeiende groep neerwaarts mobiele witte boorden-afgestudeerden — de mensen die op Mélenchon, Bernie, Corbyn stemmen, de jonge opkomende linkerflank.

JCW: Nou, dat is precies wat er gebeurde in de Amerikaanse verkiezingen van 2024. Mensen van kleur zonder universitaire opleiding zijn sinds 2012 met 32 procentpunten van de Democraten weggeschoven. Maar ook jongeren zijn wegbewogen, met 14 punten.

Op een bepaald moment in het boek zeg ik: de ongelijkheid is zo extreem geworden dat we nu niet alleen de middenklasse benadelen — en natuurlijk hebben we altijd de armen benadeeld — maar nu benadelen we óók jonge afgestudeerden.

Dus de politieke weg vooruit is om daarop in te spelen. Ik hoop dat, nu jonge afgestudeerden zich een stabiel middenklasse-leven niet meer kunnen veroorloven, dit er misschien eindelijk toe leidt dat de bovenste 20 procent zich realiseert dat de middelste 50 procent dat óók niet kan. Mamdani in New York heeft precies zo'n coalitie gesmeed. Dus het slechte nieuws is dat de ongelijkheid zo erg is geworden dat het nu ook de elite schaaft.

Maar het goede nieuws is... de ongelijkheid is zo erg geworden dat het nu ook de elite schaaft.

DE: Overal ter wereld zou de ideale politieke coalitie — op papier — bestaan uit deze gedeclasserde, neerwaarts mobiele witteboordenmensen. In het VK zijn er ongeveer vijf miljoen afgestudeerden die in banen werken waarvoor geen diploma nodig is. En hoewel er wat opwaartse mobiliteit is, is er gewoon niet genoeg witteboordenwerk om hen allemaal op te nemen. En de witteboordenbanen die wél bestaan, zijn bovendien slecht betaald.

JCW: En veel van die banen gaan verdwijnen door artificiële intelligentie.

DE: Ja, precies. En alle instapbanen verdwijnen. Dus je zou denken: deze ‘nieuwe middenklasse’ wordt vernietigd op dezelfde manier als de oude industriële arbeidersklasse werd vernietigd. Dus op papier zijn de voorwaarden voor een politieke coalitie perfect.

Maar ik denk nog steeds dat de culturele dimensies waar jij in je werk over praat, fungeren als rode lijnen. Denk je dat die culturele rode lijnen — de culturele normen die horen bij het hebben van een universitaire opleiding — die politieke alliantie zullen verhinderen?

JCW: Het hangt ervan af of ze bereid zijn om afstand te doen van een deel van hun privilege. Ik herinner me een gesprek met een Portugese linkse activist. Ze zei, heel terloops: “We moeten de focus op economische kwesties houden omdat de niet-elites het niet met ons eens zijn over culturele kwesties.” En ik dacht: zou je dit alsjeblieft tegen elke Brahmin-left-

persoon in de Verenigde Staten willen zeggen? Hoe weet jij dit? Ik heb er dertig jaar over gedaan om dit uit te zoeken.

Het is natuurlijk zo dat de strategie van de *merchant right* is om alle aandacht te richten op niet-economische onderwerpen zoals genderbevestigende operaties voor transkinderen. En als we dom genoeg zijn om ons veertig jaar lang op precies dezelfde manier te laten bespelen, blijven we verliezen. Maar als we slim genoeg zijn om te zeggen: het helpt transkinderen eigenlijk niet om een schietschijf op hun rug te hebben — laten we in plaats daarvan een coalitie vormen op basis van gedeelde belangen — dan kunnen we het.

Dus ik ben nu hoopvoller dan een jaar geleden. Voor mij blijft het een diep mysterie waarom we niet begrijpen dat ze ons gewoon bespelen. Nogmaals: wij zouden de intellectuelen moeten zijn. Ze bespelen ons al op dezelfde manier sinds 1970. Waarom snappen we het niet?

BL: Het is vrij duidelijk dat voor bepaalde linkse elitegroepen conformiteit steeds belangrijker wordt, en dat het steeds moeilijker wordt om afwijkende meningen te hebben. Dit heeft te maken met hoe activisten zichzelf zien: ze zijn trots op wat ze doen en identificeren zich sterk met hun activistische leven en hun activistische overtuigingen. Joan, je hebt geschreven over de campagne voor het homohuwelijk, die veel aanwijzingen geeft over hoe je hiermee om moet gaan. Je beschrijft hoe de campagne zowel in focus als in strategie veranderde. Hoe kwam die verandering tot stand?

JCW: Vergeet niet dat deze verandering niet kwam van gewone mensen. Ze kwam van elite-poortwachters die slim genoeg waren om te begrijpen wat er nodig was om te winnen.

Ik heb hier sinds het schrijven van het boek veel meer over nagedacht. In het boek betoog ik dat de campagne voor het homohuwelijk het model is. Aanvankelijk lag binnen de beweging de focus op seksuele bevrijding voor iedereen en op erkenning van een breed scala aan intieme relaties — het huwelijk werd gezien als ouderwets, zelfs irrelevant. En dan beschrijf ik een gesprek dat ik had met een van de leiders van de beweging. Hij vertelde me over het moment waarop hij beseftte dat gewone mensen — doorsneemensen, geen dokters of advocaten — eigenlijk wél wilden trouwen.

En de achtergrond daarvan is duidelijk: gewone mensen zijn vaak meer gehecht aan traditionele familierollen en gendernormen, omdat dat sociale idealen zijn waar arbeiders realistisch gezien naar kunnen leven — in tegenstelling tot klasse-idealén. Daarom is die middelste 50 procent doorgaans traditioneler. Maar het belangrijkste is dat deze leider slim genoeg was om de richting van de beweging te veranderen. Hij luisterde echt.

Ik werk momenteel samen met het Center for Working Class Politics in de VS aan een rapport dat peiling data toegankelijk zal maken voor organisaties in dit veld. Bijvoorbeeld: hier is het LGBTQ-domein, en hier zijn de cijfers. Er is 82 procent steun voor anti-discriminatie- en arbeidsdiscriminatiwetgeving. Er is 80 procent steun voor het toestaan dat homoseksuele koppels adopteren. En vanaf daar loopt het af — en je kunt waarschijnlijk raden wat onderaan eindigt.

Ik vertel deze bewegingen niet wat ze moeten doen; dat is niet mijn rol. Maar dit helpt wel verklaren waarom bepaalde benaderingen cultureel aanslaan bij de arbeidersklasse of gewone Amerikanen — en waarom andere dat niet doen. Veel van de kwesties waar weerstand tegen bestaat, zijn nauw verbonden met traditionele genderrollen en familie-waarden, omdat die voor veel mensen gekoppeld zijn aan hun positie in de strijd om sociale erkenning. Dat verandert niet tenzij de klassenstructuur verandert — en we zijn er ongeveer honderd jaar geleden mee gestopt om te verwachten dat dat zou gebeuren.

Dus politiek gezien, Bart, denk ik dat de weg vooruit níet is om groepen onder de bus te gooien. Ten eerste zou je je top 20 procent achterban verliezen; ten tweede zou je je ziel verliezen. Deze klasse-effecten zijn zo diep structureel dat de patronen behoorlijk consistent zijn in Europa en de Verenigde Staten.

BL: Er gebeurde iets in de campagne van Harris dat bijna identiek gebeurde in Nederland. Harris legde sterk de nadruk op economische onderwerpen. Vervolgens verschoof de boodschap in de laatste maand naar het beschermen van de democratie tegen afbraak. In Nederland heb je Frans Timmermans — voormalig EU-commissaris voor Klimaat, en tijdens de landelijke verkiezingen leider van de gezamenlijke sociaaldemocratische en groene lijst. Hij en zijn team besloten de hele zomer lang dat ze economie, economie, economie moesten benadrukken. Maar dan komt Wilders na de zomer terug en zegt meteen: “We moeten democratische procedures omzeilen om migranten tegen te houden.” Timmermans besteedt uiteindelijk een halve dag aan het praten over economie en draait dan meteen door naar democratie.

Dus mijn vraag is deze: is het voor mensen zoals Harris en Timmermans — mensen die opereren aan de top van deze liberaal-elitaire kringen — mogelijk om strategisch gedisciplineerd genoeg te zijn om niet terug te vallen op die ver-trouwde thema’s? Of zijn ze simpelweg niet in staat om dat te vermijden vanwege hoe ze werkelijk, intrinsiek denken over kwesties die meer resoneren bij liberale elites dan bij gewone kiezers?

JCW: Tja, hoe moeilijk is het om te zeggen: “Wilders is weer bezig met zijn gebruikelijke tirade, gericht op mensen die niemand kwaad doen. Maar ik laat me daar niet door afleiden van wat de Nederlanders echt zal helpen — rijk, middeninkomen en arm — namelijk het bouwen van een economie waarin hard werken ook echt loont.”

BL: Ja, daar ben ik het mee eens — maar toch zie je het keer op keer gebeuren. Dus mijn vraag is: is dit simpelweg een gevolg van het soort mensen dat politieke partijen naar voren schuiven om dit soort politiek te doen? Of speelt er iets anders?

JCW: Nou, ik denk dat het twee dingen zijn — één die misschien kan veranderen, en één die dat niet zal doen. Mijn boek was in essentie een poging om de professional en managersklasse iets bij te brengen over de onderliggende politieke dynamieken die ze steeds over het hoofd zien, precies die dynamieken waardoor ze zich keer op keer laten bespelen. Als ze die dynamieken beter zouden begrijpen, zou dat politici veel meer ruimte geven om precies te doen waar wij het over hebben.

Maar je merkt dat ik niet simpelweg zei: “Praat over economie, economie, economie.” Wat ik zei was: erken de culturele kwesties, volg de emotionele normen van de elite en draai dan terug naar het terrein waarop we kunnen winnen, terwijl we openlijk benoemen dat dat is wat we doen.

Je kunt de professional en managersklasse in real time opvoeden door iets te zeggen als: “Ja, wat deze politici zeggen is verschrikkelijk — en ze proberen ons af te leiden van dingen die het leven van mensen werkelijk zouden kunnen verbeteren. Maar wij zijn te slim om daarin te trappen.” Heel weinig kiezers reageren niet op een boodschap zoals: “Ik weet dat u te slim bent om daarvoor te vallen.”

Het vertelt ze: we geven geen duimbreed toe op niet-economische onderwerpen, maar we laten dat niet gebruiken om onze mogelijkheid te blokkeren om een betere toekomst te leveren voor alle Nederlanders — inclusief degenen die zijn achtergebleven door de elephant curve (BL: De elephant curve van de econoom Branco Milanovic laat zien dat de middeninkomens wereldwijd maar weinig vooruitgang boekten, terwijl zowel de wereldwijde armere middenklasse als de rijkste één procent sterk in inkomen stegen. Met name economische ontwikkeling in Azië speelt hierbij een grote rol).

BL: Heel duidelijk. Maar er is een tweede probleem — vooral voor de liberaal-elitaire groep wanneer ze proberen gewone Nederlanders aan te spreken. Je beschrijft dit heel goed in je boek: de manier waarop deze liberaal-elitaire groep zichzelf ziet, en de manier waarop ze spreken tegen “normale Nederlandse burgers”, is vaak: “Wij gaan jullie helpen.” Het komt over als diep neerbuigend. Onlangs had ik een gesprek met een medewerker van Timmermans. En hij zei letterlijk: “Maar wij zijn de goeden. Wij zijn de degenen die anderen willen helpen.” Hij had totaal geen besef van hoe neerbuigend dat klinkt — en hoe politiek giftig die houding kan zijn.

JCW: Precies. In het eerste boek van de socioloog Arlie Hochschild, die veel beroemder en invloedrijker is dan ik, betoogde ze dat we echt “de muur van empathie” moeten beklimmen. Maar mijn reactie was: deze mensen willen geen empathie — ze willen respect.

Begrijpen hoe mensen navigeren in de strijd om sociale eer is absoluut cruciaal. En kijk naar een van de grote debatten binnen links in de VS: het universeel basisinkomen. Dus ik vraag mensen: “Wil je dat jouw eigen zoon op een universeel basisinkomen zit?” Natuurlijk niet. Ze willen dat hun zoon succesvol is — en hun zoon wil dat ook.

Als het enige beschikbare pad naar wat zij als succes zien, verloopt via de manosphere, testosteronsupplementen etcetera, en als hen verteld wordt dat zij hun eigen bedrijf moeten beginnen, dan is dat wat zij zullen doen. Want dat pad belooft succes volgens de voorwaarden die voor hen tellen.

In die middelste 50 procent is de definitie van succes anders dan in de bovenste 20 procent — maar wat ze absoluut níet willen, is een soort uitkering van ‘Lady Bountiful’. Vooral de mannen niet. En daar ligt precies het centrale politieke probleem. Ze willen succesvolle mannen zijn. En voor hen betekent dat dat hard werken moet lonen.

BL: Ik denk dat een van de dingen waarvoor jij een bijzonder goede antenne hebt, is begrijpen hoe mensen terechtkomen in situaties waarin hun culturele positie — of in het geval van mannen, de bronnen waaruit ze hun zelfwaarde en zelfrespect halen —...

JCW: — uit het vertonen van mannelijkheid.

BL: Precies — situaties waarin dat niet overeenkomt met hun economische status, of waarin hun economische situatie achteruit is gegaan. Bijvoorbeeld wanneer mensen hun baan verliezen en vervolgens een wapen kopen. Veel politiek op links reageert dan eigenlijk met: “Stel je niet aan.”

JCW: Ja. Terwijl elitaire mannen het prima doen, toch? Elitaire mannen hebben het fantastisch. Zij besturen nog steeds de wereld. En toch vinden wij dat we andere mannen kunnen vertellen dat ze er gewoon overheen moeten stappen.

BL: Maar wat ik probeer te zeggen is dat dit in de politiek nauwelijks wordt erkend — het idee dat de “positie van de verliezer,” ongeacht de bron van dat verlies, erkenning verdient. Zelfs wanneer iemand van een bevoorrechte positie naar een minder bevoorrechte positie verschuift, is dat nog steeds een ervaring van verlies.

JCW: Precies. Maar dit brengt ons rechtstreeks bij het thema mannelijkheid in de politiek — en waarom mannelijkheid zo’n ongelooflijk belangrijke rol speelt in de opkomst van extreemrechts.

Uit onderzoek blijkt dat wanneer de mannelijkheid van mannen wordt bedreigd, ze hun mannelijkheid gaan versterken. En de mannelijkheid van mannen is diep bedreigd door de effecten van de elephant curve. Dus wat doen ze? Ze trekken massaal naar partijen die hen een manier bieden om hun mannelijkheid politiek te uiten.

Hoe ga je daarmee om vanuit links? Allereerst moet je erkennen dat links de zelfgenoegzame overtuiging heeft dat het boven genderrollen is uitgestegen. Dat is niet zo — en de arbeidersklasse evenmin. Sterker nog, de arbeidersklasse is veel sterker gehecht aan de traditionele mannelijke rollen van kostwinner en beschermer. Rechts speelt actief in op die gehechtheid. En als links die rollen niet heroverd, zal rechts ze volledig claimen — en dat werkt overduidelijk niet in ons voordeel.

Dus wat kan links eigenlijk doen? Hier wordt het onderscheid in de VS tussen predistributie en redistributie cruciaal. Predistributie betekent het creëren van een eerlijke arbeidsmarkt — eentje waarin je, als je hard werkt, een stabiel leven voor je gezin kunt opbouwen. Redistributie is wanneer de overheid inkomen moet herverdelen omdat de arbeidsmarkt dat niet eerlijk heeft gedaan.

Er is een man — een Democraat — die een Senaatscampagne voerde in Arizona: senator Ruben Gallego. Interessant genoeg is hij Latino, en hij lag 30 punten voor op Harris onder Latino-mannen. En wat hij zei was in essentie dit: “Ik begrijp dat je succesvol wilt zijn. Je wilt je familie onderhouden. En je wilt je truquesito — dat is Spanglish voor ‘truck’. En ik ga ervoor zorgen dat je die krijgt.”

Kortom, het is gewoon niet zo moeilijk voor links om het kostwinner-ideaal te heroveren.

Als het gaat om het beschermer-ideaal — tja, ik weet niet precies hoe dat zich vertaalt naar Europa, omdat het daar anders ligt, vooral omdat wij in de VS compleet krankzinnig zijn wat betreft vuurwapens. Maar wapens zijn zo’n centraal politiek thema, deels omdat mannen die zijn uitgesloten van het kostwinner-ideaal hun identiteit volledig storten in het beschermer-ideaal. En ik woon in een land waar een vader zijn zesjarige kind niet kan beschermen tegen moord op school. Dus de boodschap zou moeten zijn: “Ik ga dat veranderen. Ik zorg ervoor dat jij, als vader, nooit meer in die positie terecht komt.”

Dát is hoe je over vuurwapenbeleid praat. Niet door te praten over ‘controle’, een woord dat totaal in strijd is met conventionele mannelijkheid. Links moet leren hoe het de kostwinner- en beschermer-idealen moet navigeren.

DE: Dit is gewoon ongelooflijk diepgaand. Ik heb in mijn boek eigenlijk helemaal niet over gender of mannelijkheid geschreven, en ik heb de laatste tijd veel meer de kans gehad om daarover na te denken. En natuurlijk, die angst om te vallen — je weet wel, Lenin en Trotski hadden het over de “razernij van de lagere middenklasse” en de angst voor neerwaartse mobiliteit. Hoe meer je leest over de witte boorden-klasse in het interbellum, hoe duidelijker dat wordt. Ik weet niet of je Kleiner Mann – was nun? van Hans Fallada hebt gelezen — het is een geweldig boek.

Wat centraal staat in de angst van dat personage, in zijn instorting als onderdeel van die afbrokkelende lagere middenklasse die wordt geproletariseerd, is precies de ervaring van ontmannelijking. Hij verliest respect op zijn werk, hij kan als vader niet langer voor zijn gezin zorgen. En nu ik zelf een nieuwe vader ben, is het me zo duidelijk geworden hoe diep klasse, gender en mannelijkheid met elkaar verweven zijn — misschien wel vooral voor degenen die neerwaarts bewegen.

En ik denk echt dat we, zoals jij zegt, hier gewoon niet genoeg over praten op links — als we er al over praten. Mensen begrijpen niet hoe visceraal de reactie is wanneer mensen deze rollen niet meer kunnen vervullen, of wat ze zullen doen wanneer die rollen instorten.

En iets dat je eerder noemde: zoveel van linkse politiek vandaag gaat over dingen verbieden. Het gaat over mensen tegenhouden: “Je mag dit niet, je mag dat niet.”

JCW: Dat is een heel goed punt.

DE: En zoals jij zegt, ik heb echt geworsteld om onder woorden te brengen waarom mensen dit zo afschuwelijk vinden — niet alleen in termen van dat beschermer-ideaal, maar in zoveel verschillende domeinen. Ze krijgen voortdurend te horen: “Doe dit niet, stop daarmee,” en het is zo’n... ik weet het niet. Er zit echt een soort trigger in.

JCW: Het is een trigger omdat een van de kernkenmerken van traditionele mannelijkheid precies dit is: “Jij kunt mij niet controleren.” Het is letterlijk een trigger waar links steeds weer op drukt — totaal onbewust.

Het kostwinner-ideaal is niet alleen belangrijk voor mannen; het is ook belangrijk voor vrouwen uit de arbeidersklasse — omdat roze-boordenbanen voorlopig echt geen fatsoenlijke levensstandaard gaan opleveren. Dus ja, die dimensie van mannelijkheid is absoluut centraal voor de klassenanalyse op manieren die maar heel weinig mensen op links volledig onderkennen.

BL: Ik wil overstappen naar een onderwerp dat hier veel mee te maken heeft. Er is op links een opkomende kritiek op bureaucratie — je ziet het bijvoorbeeld in het recente boek van Ezra Klein. Het is fascinerend, omdat links georiënteerde groepen worstelen met twee dingen tegelijk: enerzijds erkennen ze dat die kritiek terecht is, en anderzijds doet het pijn om bepaalde diepgewortelde aannames over de overheid en het belang van regels los te laten.

Maar wat ik vooral interessant vind, is hoe dit zich uit vanuit een klasseperspectief. Je hebt een enorme groep mensen die daadwerkelijk in de bureaucratie leeft. Neem mijn kennis, bijvoorbeeld: zij werkt bij een organisatie die subsidies verleend. Ze is voortdurend gefrustreerd door haar eigen bureaucratische laag. Ze vraagt zich vaak af: “Waarom bestaat mijn baan eigenlijk? Waarom wordt dat geld niet gewoon direct aan uitvoerders gegeven zodat zij zelf kunnen bepalen wat ze ermee doen?” En dit is slechts één voorbeeld van een leven binnen bureaucratie.

Ik las onlangs een boek met interviews van mensen die werken in fabrieken, circussen en nachtdiensten (BL: geschreven door Fabian Dekker, zie het interview in hoofdstuk 11). De ziekenhuisnachtploegen zeggen dat ze juist ’s nachts werken omdat ze de bureaucratie willen ontvluchten — ze willen weg van vergaderingen, protocollen en eindeloze administratieve controle. En toevallig, niet lang daarna, las ik een boek geschreven door een strathuisarts. Ze beschreef een man die een medische ingreep onderging waarbij hij alles voelde; het traumatiseerde hem. En niemand in het ziekenhuis merkte het. Hij herstelde uiteindelijk omdat de nachtverpleegkundigen de tijd hadden om zijn hand vast te houden en echt naar hem te luisteren.

Wat mij opvalt, is dat er een enorme groep mensen is die leeft in bureaucratische waanzin — mensen van wie het vermogen om verantwoordelijkheid te nemen, om professioneel oordeel te gebruiken, om simpelweg hun werk goed te doen — totaal niet wordt erkend. En Dan, wat interessant is, is hoe dit aansluit bij het leven van ondernemers — mensen met vaardigheden, mensen die trots zijn op wat ze kunnen, die een diepe hekel hebben aan bureaucraten die hen vertellen wat ze wel en niet mogen doen. Deze werelden beginnen zich op een manier te verbinden die politiek ongelooflijk belangrijk is.

JCW: Ik heb hierover geschreven in het Covid-hoofdstuk van mijn boek. Wat we moeten begrijpen is dat — in die context waren het gezondheidsambtenaren — bureaucraten opereren in een klassen-overstijgende arena waar enorme wrok bestaat tegen de controle die hoger opgeleide professionals uitoefenen over het leven van niet-elites. Ik citeer altijd die klassieke zin: “Mijn leidinggevende weet geen moer van mijn werk, maar hij vertelt me wel precies hoe ik het moet doen.” Precies zo voelen mensen zich met betrekking tot bureaucraten.

Ondertussen — in hoogopgeleide kringen — zien vooral jongere mensen deze dynamiek totaal niet. Voor hen is de enige vraag: “Hoeveel goed kan ik morgen in de wereld doen? En hoe kan ik jouw leven controleren zodat je niet het verkeerde fornuis koopt?”

Ze begrijpen niet dat — vooral voor mannen — gecontroleerd worden fundamenteel ontmannelijkend is. Net zoals werkloze mannen letterlijk vaker impotentie ervaren, voelt het verlies van controle diep vernederend.

Bureaucratie vindt plaats binnen een heel specifieke klassenstructuur. Maar met die structuur houden we geen enkele rekening. En daarna zijn we verbaast over de politieke gevolgen.

DE: Ja, ik weet het eigenlijk niet — het is iets waar ik de laatste tijd veel over nadenk: de rol van bureaucratie en het soort banen waar mensen tegenwoordig instromen. Je hebt natuurlijk het hele ‘bullshit jobs’-debat. En wat ik interessant vind — aansluitend bij de kloof tussen de *Brahmin left* en alles wat Joan heeft gezegd over de relatie tussen gender en klasse — is dit:

Uit mijn ervaring blijkt dat arbeiders of mensen uit de lagere middenklasse intrinsiek gemotiveerd zijn. Er is een

gevoel van hard werken, trots zijn op het vak, iets zinvol doen. Maar een groot probleem is dat veel van de neerwaarts mobiele witteboordenmensen tegenwoordig banen hebben — vaak bureaucratische banen — die ze verachten. Ze halen geen betekenis uit hun werk. Ze ontleneren er geen identiteit aan. Er is geen professionele trots.

Historisch ontleende de ambachtsman zijn identiteit en waardigheid aan bekwaam, betekenisvol werk. Maar nu heb je een hele laag mensen die werk doen waarvan ze zelf weten dat het zinloos is — werk dat vaak neerkomt op het controleren of rond commanderen van anderen. En ik vond het moeilijk om dit in mijn boek te verwoorden, maar ik denk dat er een groeiende kloof is — of we het nu een klassenkloof noemen of niet — tussen mensen die in gebureau-cratiseerde rollen werken en mensen die dat niet doen.

Het vermogen om je weg te vinden in de bureaucratie is centraal geworden voor je plek in de professional en managers-klasse of de elite. Sinds ik van een arbeidersbaan ben gegaan naar de academische wereld, kan ik zeggen dat het grootste verschil is: het kunnen onderhandelen met de bureaucratie. Dat is de hele machtsstructuur. En zoals Joan zei, is deze dynamiek diep gegenderd — fundamenteel verbonden met mannelijkheid. Niet kunnen doen waar je goed in bent, niet kunnen doen wat je wilt doen — het is ontmanlijkend.

Dus ik denk dat bureaucratie in veel opzichten bijna een proxy voor klasse is geworden. Het bepaalt de manier waarop mensen waardigheid, controle en status ervaren. Het is geen volledig antwoord, maar het is wel iets waar ik steeds meer over nadenk.

JCW: Bureaucraten zijn universitair opgeleid. En voor zover zij controle uitoefenen over mensen zonder universitaire opleiding, is dat een klassendynamiek. Dat is de kern van de klassendynamiek binnen bureaucratie.

BL: Nou, het interessante is dat ik denk dat ze vaak helemaal niemand echt controleren. Het zijn gewoon papierdu-wers. Ze maken deel uit van een grotere machine waarin bureaucratie simpelweg zichzelf reproduceert. Zoveel lagen bureaucratie hebben is gewoon “hoe het systeem werkt”. En eerlijk gezegd zal dat waarschijnlijk veranderen zodra AI een groot deel van dit administratieve werk overneemt.

DE: Ik denk dat er twee niveaus zijn. Er is het microniveau van de klassendynamiek — de dagelijkse interacties, de culturele dimensie, het belichaamde gevoel van wie boven wie staat. Maar er is ook het macroniveau. Objectief gezien zijn toezichthoudende arbeid en de bureaucratisch-manageriële lagen enorm gegroeid. Het feit dat deze rollen vaak niets productiefs lijken te doen, is interessant. Maar structureel gezien is die laag absoluut uitgebreid.

BL: Ik denk dat we ook een politieke backlash gaan zien. Er zou een socialistisch alternatief beeld van overheid kunnen ontstaan als gevolg van de intellectuele verschuivingen die we nu zien. Maar tot nu toe is het alleen rechts — alleen mensen zoals Elon Musk met zijn ‘kettingzaag-retoriek’ — die deze specifieke wrok of frustratie verwoorden die zoveel mensen voelen.

DE: Absoluut. Veel progressieven komen voort uit tradities zoals de Fabians, de managerial-traditie, het wetenschappelijk socialisme. Dat alles hangt samen met de verzorgingsstaat en met het top-down idee van socialisme dat leunt op planning, controle en in essentie...

JCW: ...je hebt het over mijn vader.

DE: ...in essentie bureaucratie. Dus wanneer je de staat bekritiseert, raakt dat duidelijk mensen op links. Maar Stuart Hall zei in de jaren '70 al dat toen Thatcher de verzorgingsstaat en haar bureaucratie aanviel, zij inspeelde op lang bestaande arbeiders-wrok — een diepe traditie van anti-statelijkheid.

En zoals jij zegt, het is frustrerend om te zien dat alleen rechts op dit moment aanhaakt op die gevoelens. We moeten op de een of andere manier een linkse versie van anti-statelijkheid herontdekken. Ik weet alleen nog niet precies hoe dat er in de praktijk uit zou zien.

11. ‘Grip is geen luxe. Het is een bestaansvoorwaarde.’

Twée gesprekken met arbeidssocioloog en SER-kroonlid Fabian Dekker over werk en politiek

Vorig jaar september spraken we elkaar op een rustige ochtend op het terras aan de Veerhaven in Rotterdam. Er liepen af en toe wat toeristen langs, maar verder was het opvallend stil. Twee uur lang praatten we daar over politiek, werk, vakmanschap en bureaucratie. Het telefoongesprek dat wij nu voeren – kort na de gemeenteraadsverkiezingen van 2026 – bouwt voort op dat eerdere gesprek. Nog steeds staat centraal: wat gebeurt er met werk in Nederland, waarom wringt het zo fundamenteel, en waarom blijft dat grotendeels buiten beeld in de politiek?

Hoewel Dekker de sociologische afstand bewaart die je mag verwachten van iemand met vele jaren arbeidsmarkt-onderzoek achter de rug, spreekt hij opvallend weinig in abstracties. Zijn analyses komen voort uit gesprekken met nachtwerkers, fabrieksarbeiders, schoonmakers, administratief medewerkers, technisch personeel, jongeren in opleiding, werknemers die onder hun niveau werken, mensen die hun vak niet meer herkennen, en mensen die vastlopen in systemen die niet op hen zijn gebouwd.

In zijn boeken wordt meteen duidelijk wat werk voor mensen betekent. Het is niet simpelweg een transactie van uren tegen loon. “Werk is waardigheid,” zegt hij. “Het is autonomie, identiteit, sociale erkenning. Voor veel mensen is het de belangrijkste plek waar ze betekenis vinden.” Daarmee verzet hij zich tegen opvattingen waarin werk uitsluitend wordt gezien als economische activiteit of als verzameling meetbare output. Maar de afgelopen decennia is werk volgens Dekker steeds meer “uitgerold” in formats: gestandaardiseerd, gemeten, afgevinkt en van bovenaf geprogrammeerd.

We bespreken drie belangrijke historische ontwikkelingen:

- (1) de financialisering vanaf de jaren tachtig, waarin werk meer dan daarvoor onderdeel werd van een rendementslogica;
- (2) de introductie van KPI-regimes, waarin werk werd teruggebracht tot meeteenheden (zogenoemde KPI's, Key Performance Indicators) die zelden aansluiten op vakmanschap;
- (3) en de managerial turn (new public management), waarin managementlogica dominant werd in sectoren waar het nooit thuishoorde, zoals zorg, onderwijs en welzijn.

Alle drie gaan ze over de verhoudingen op de werkvloer, waar anderen steeds meer bepalen hoe werknemers hun werk moeten doen. Het gevolg is dat werknemers steeds minder zeggenschap ervaren over hoe hun werk wordt uitgevoerd. Dat verlies van invloed – die afkalvende handelingsvrijheid – is volgens Dekker een van de meest ongeschatte oorzaken van onvrede op de werkvloer. “Autonomie is geen luxe,” zegt hij. “Het is een menselijke conditie. Als je autonomie verliest, verlies je grip. En als je grip verliest, verlies je waardigheid.”

Onzekerheid en politiek wantrouwen

We spreken over werkzekerheid, niet alleen in de klassieke zin van contractvormen en inkomenszekerheid, maar ook in een bredere sociale en culturele betekenis. Dekker schetst hoe onzeker werk niet alleen financiële stress, maar ook sociale kwetsbaarheid veroorzaakt. Mensen verliezen hun buffers: sterke vakbonden, stabiele contracten, voorspelbare arbeidsvoorwaarden, politieke vertegenwoordiging van de werkende klasse, en een cultuur waarin praktisch werk respectabel was. Die buffers zijn met de jaren verzwakt of verdwenen. Wat ervoor in de plaats kwam, is volgens hem een meritocratische, prestatieve bestuurscultuur waarin mensen voortdurend moeten bewijzen dat zij het verdienen om mee te doen.

Maar er is méér aan de hand. Onzekerheid raakt volgens Dekker aan wat cultureel en symbolisch kapitaal wordt genoemd: de manieren waarop mensen serieus worden genomen op basis van taal, gedrag, status habitus, achtergrond en opleidingsniveau. “Het is niet alleen economische onzekerheid,” zegt hij. “Het is óók de ervaring dat de wereld waarin besluiten worden genomen – politiek, beleid, bestuur – een wereld is waarin jij niet thuis bent.”

Dat gevoel wordt versterkt door de manier waarop beleid wordt gecommuniceerd. We bespreken de observatie van socioloog Dan Evans (zie hoofdstuk 11), die gaat over het breed gedeelde beeld dat de overheid je leven steeds moeilijker maakt, in plaats van beter. Dekker herkent dat onmiddellijk, en noemt de verkorting van de WW-duur als voorbeeld.

Niet omdat dat dossier op zichzelf gigantisch is, maar omdat het staat voor een breder patroon van afgebouwde bescherming.

Tevredenheidsonderzoeken laten vaak zien dat Nederlanders “best tevreden” zijn met hun werk. Tegelijkertijd groeit het aantal stakingen, burn-outs, stressklachten en loopbaanvluchtgedrag (zie onder). Voor Dekker is dat geen tegenstrijdigheid. “Tevredenheidsstatistieken zijn vaak momentopnames, weerspiegelen regelmatig de voorkeuren van de vragenstellers en zijn gevoelig voor cognitieve dissonantie, dus dat mensen de eigen verwachtingen aanpassen aan de minder goede, feitelijke arbeidssituatie.” Veel mensen zeggen ‘het gaat wel’ omdat ze geen taal hebben om hun onvrede te articuleren. Tegelijkertijd zie je zelfs in de landelijke statistieken al indicaties van sluimerende onvrede: 43 procent van alle werknemers ervaart het werk als saai of juist als ronduit slopend. Deze onvrede uit zich elders: in verzuim, in het verlaten van sectoren, in cynisme richting bestuur, in politieke verschuivingen. “De politiek ziet het onvoldoende,” zegt hij, “omdat veel niet eenvoudig te meten is. Maar voor werknemers is dit het dagelijks leven.”

In zowel het gesprek aan de Veerhaven als nu via de telefoon benadrukt Dekker dat zeggenschap de kern is. Niet in de beperkte betekenis van inspraak op een vergadering, maar in de fundamentele zin van autonomie, invloed, voorspelbaarheid en erkenning. De Nederlandse arbeidsmarkt zit volgens hem in een structurele waarderingscrisis, waarin gebrek aan zeggenschap veel meer verklaart dan begrippen als werkdruk of flexibilisering. “Zodra mensen grip verliezen,” zegt hij, “verliezen ze hun plaats in het systeem. Alles wat daarna volgt – frustratie, wantrouwen, vluchtgedrag – is volkomen logisch.”

Volgens Dekker is het wantrouwen dat we in Nederland zien geen grillige emotie, maar een systemisch gevolg van langdurige verschuivingen. Als bescherming wordt afgebouwd en verplichtingen toenemen, groeit wantrouwen vanzelf. Dat wantrouwen landt politiek vooral in proteststemmen – niet omdat deze partijen per se betere arbeidsmarktoplossingen bieden, maar omdat ze verwoorden wat mensen voelen: gebrek aan grip, zeggenschap en veiligheid. Vluchten voor werk zonder grip

Dat wantrouwen is volgens Dekker geen geïsoleerd politiek verschijnsel, maar direct verbonden met de manier waarop werk de afgelopen decennia is ingericht. Werk is uitgekleeft tot processen, protocollen en dashboards, en precies in zo’n gerationaliseerde omgeving ontstaan de gevoelens van miskenning. Vooral erkenning speelt hierin een onderschatte rol. Werkveranderingen – digitalisering, reorganisaties, nieuwe systemen – worden vaak gepresenteerd als kansen, als modernisering, als noodzakelijke stap vooruit. Maar voor veel werkenden voelen deze veranderingen zoals ze zijn vormgegeven, als een ontkenning van hun vakmanschap, ervaring en intuïtie. Niet omdat mensen niet willen veranderen, maar omdat het bestaande werk waar zij goed in zijn, ineens wordt gereduceerd tot “achterhaald”.

“Als je tegen iemand zegt: ‘Je moet bijleren’, hoort diegene vaak: ‘Je bent niet goed genoeg’,” zegt Dekker. “En nog belangrijker: ‘Jouw ervaring telt niet.’”

Deze ervaren miskenning verklaart volgens hem veel weerstand tegen nieuw beleid en nieuwe technologie. Mensen herkennen zich niet in de systemen die over hen heen worden uitgerold. De logica van die systemen is rationeel en procedureel, terwijl het leven op de werkvloer ritmisch, lichamelijk en relationeel is. Het schuurt wanneer de ene wereld de andere probeert te reorganiseren zonder begrip voor wat daar leeft.

Het gevolg is zichtbaar in het gedrag van werknemers. Een van de meest indringende effecten van gebrek aan grip is namelijk het ontstaan van vluchtgedrag: mensen trekken zich terug uit systemen die hen geen zeggenschap meer bieden. Dat gebeurt op verschillende manieren. Sommige mensen wijken uit naar nachtwerk, ondanks de zware fysieke en sociale gevolgen ervan, omdat de nacht minder dichtgeslibd is met managers, vergaderingen en externe druk. Anderen verlaten hele sectoren: zorgprofessionals, leerkrachten, gemeentelijke medewerkers – allemaal groepen bij wie het vertrek vooral te maken heeft met het verlies aan invloed op hun werk. Weer anderen duiken onder in zelfstandigheid, niet gedreven door ondernemerschapsidealen, maar simpelweg omdat ze zo ontsnappen aan de protocollen en controlemechanismen.

Volgens Dekker is het cruciaal om dit niet te interpreteren als weerstand tegen verandering of als gebrek aan ambitie. Integendeel: “Als je vlucht, is dat geen keuze,” zegt hij. “Het is een noodsprong. Een rationele reactie op irrationele systemen.” Mensen wijken uit naar plekken waar ze wél handelingsvrijheid ervaren, zelfs als die plekken objectief slechter voor hen zijn.

Gebrek aan waardering

Tegen die achtergrond komt het gesprek uit bij vakmanschap, een thema dat in beide gesprekken – op de Veerhaven en aan de telefoon – telkens terugkeert. Niet als nostalgie, maar als sociologische kern. Vakmanschap is het domein waar trots, identiteit en expertise samenkomen. Het is het ambachtelijk werk dat letterlijk en figuurlijk de samenleving

draaiend houdt: techniek, zorg, schoonmaak, vervoer, administratie, publieke dienstverlening. En toch is het precies het werk dat in waardering achterblijft.

“Onze samenleving waardeert cognitieve prestaties boven praktisch werk,” zegt Dekker. “Maar praktisch werk is de ruggengraat van de economie én van ons dagelijks leven.” In zijn onderzoek komt steeds dezelfde combinatie naar voren: trots op het werk zelf, frustratie over de maatschappelijke waardering, en machteloosheid ten aanzien van de manier waarop dat werk in regels en formats wordt gegoten.

Dat verklaart extreme keuzes. Nachtwerk wordt aantrekkelijk omdat het autonomie geeft. Administratieve banen lopen leeg omdat ze volledig zijn ingekaderd door systemen. Jongeren die voor vakmanschap kiezen, krijgen signalen dat hun ambities ‘te laag’ zijn. Voor Dekker zijn dit geen losstaande verschijnselen, maar uitingen van een structurele waarderingscrisis. “Als het werk waar de samenleving op draait niet wordt gewaardeerd,” zegt hij, “dan verdwijnt het gevoel van wederkerigheid.”

Die waarderingscrisis speelt niet alleen aan de onderkant van de arbeidsmarkt. Dekker ziet iets anders gebeuren dat minder vaak wordt benoemd maar minstens zo urgent is: statusverlies bij hogeropgeleiden. Grote groepen mensen met een hbo- of wo-opleiding komen in banen terecht waarvan zij zelf het maatschappelijk nut niet begrijpen. Ze zijn formeel gekwalificeerd, maar hun werk vraagt geen vakmanschap, geen expertise, geen creativiteit – alleen het afvinken van protocollen.

Het resultaat is een dubbele erosie: praktisch geschoolden worden ondergewaardeerd omdat hun werk te weinig prestige heeft, en hogeropgeleiden voelen zich onderbenut omdat hun werk inhoudelijk leeg is. “Mensen herkennen zichzelf niet meer in hun werk,” zegt Dekker. “Niet de waarde van wat ze doen, en ook niet de waardering die ze ervoor krijgen.”

Bij deze dubbele erosie hoort een derde verschuiving: het verdwijnen van gedeelde werkculturen. Werkvloeren waar ooit ritme, humor en routine de basis vormden voor wederzijds begrip, worden nu gedomineerd door overlegstructuren, dashboards en protocollen. Mensen werken niet meer gezamenlijk aan een taak of product, maar gezamenlijk aan een systeem. “Waar mensen vroeger samen aan één product werkten,” zegt Dekker, “werken ze nu samen aan protocollen. Dat is geen gemeenschap. Dat is gedeelde controle.”

Wat verdwijnt is niet alleen de gezelligheid van de werkvloer, maar het fundament van solidariteit. Zonder gedeelde ervaringen ontstaat atomisering. Mensen raken vervreemd van elkaar en van het geheel. Het werk verliest zijn verhaal – en daarmee zijn betekenis.

Dat verlies van gedeelde werkculturen staat niet op zichzelf. Het hangt nauw samen met wat Dekker beschrijft als de diffuse, nieuwe sociale hiërarchieën van de afgelopen tien tot vijftien jaar. Statusverschillen zijn niet verdwenen, maar hebben een subtieler karakter gekregen. Waar ze vroeger vooral economisch of formeel waren, zijn ze nu meer gebaseerd op culturele codes: taalgebruik, manieren van spreken, ogenschijnlijk kleine gedragingen, non-verbale signalen, manieren van handelen binnen bureaucratische systemen, omgang met digitalisering. Dit geheel aan kenmerken vormt een symbolisch kapitaal dat volgens Dekker inmiddels net zo bepalend is voor hoe iemand wordt gezien – vooral ook op de arbeidsmarkt – als diploma’s of inkomen. Het bepaalt wie serieus genomen wordt, wie als professioneel wordt gezien, wie autoriteit krijgt en wie wordt weggezet als “ongekwalificeerd”.

Die verschuiving verklaart volgens hem waarom veel praktisch geschoolden zich niet gezien voelen. Hun vaardigheden zijn materieel, fysiek, zintuiglijk – maar de waardering van de arbeidsmarkt is steeds meer talig, cultureel en procedureel geworden. Het verklaart ook waarom veel hogeropgeleiden met goede diploma’s toch het gevoel hebben dat hun opleiding weinig meer zegt. Symbolisch kapitaal heeft zich losgemaakt van formele kwalificaties. “Symbolisch kapitaal bepaalt of je wordt gehoord,” zegt Dekker. “En grote groepen mensen verliezen die stem.”

De verschuiving naar digitale sturing versterkt dat nog verder. In veel sectoren – van zorg tot overheid – is er steeds minder ruimte voor menselijk ritme. Computers versnellen werkprocessen, standaardiseren taken, sturen op aantallen, deadlines en risicoprofielen. Ze maken gedrag voorspelbaar en meetbaar. Maar ze halen daarmee ook een deel van de menselijkheid weg. Het gaat daarbij niet om technologie als vijand, maar om de manier waarop systemen zijn ingericht: niet als hulpmiddel, maar als discipline-instrument.

Wanneer de sociale structuur van werk wordt vervangen door een digitale structuur, verdwijnt de collectieve dimensie van arbeid. Er is minder tijd, minder ritme, minder ongedwongen contact. Taken worden afgebakend, verantwoordelijkheden versplinterd, samenwerking geformaliseerd. Mensen ervaren hun werk daardoor minder als iets wat ze samen doen, en meer als iets wat hen wordt opgelegd. Zoals Dekker het verwoordt: “Mensen vinden hun identiteit in ritme, samenwerking en herkenning. Wanneer dat wordt vervangen door digitale sturing, verlies je sociale zuurstof.”

Dat gebrek aan sociale zuurstof maakt dat mensen hun werk niet meer als sociaal project ervaren. Het versterkt vervreemding: werknemers verdwijnen in systemen die zij niet herkennen en voelen zich alleen in organisaties die historisch gezien juist plaatsen waren waar gemeenschappen ontstonden. Werk wordt ervaren als iets wat hen overkomt, niet als iets waar ze deel van uitmaken. Die verschuiving is niet alleen psychologisch van belang, maar heeft ook politiek gewicht. Wie dat verlies van gemeenschap niet kan duiden, zoekt naar politieke vertalingen daarvan – vaak bij partijen die wel woorden geven aan het gevoel van verlies, maar geen oplossingen voor de structuren erachter.

Tegelijkertijd, benadrukt Dekker, functioneert de samenleving nog altijd op basis van vakmanschap. Zonder vakmensen – schoonmakers, technici, zorgmedewerkers, chauffeurs, administratieve krachten, productiemedewerkers – stort het systeem eenvoudigweg in. Het is dus ironisch dat juist het werk dat de fundamenteën van de samenleving vormt, zo laag gewaardeerd wordt. Niet alleen financieel, maar vooral symbolisch. Het gaat om erkenning: of het werk als belangrijk wordt gezien, als iets dat telt, als iets dat niet vervangen kan worden door systemen.

Het verlies van waardering voor vakmanschap gaat hand in hand met de manier waarop werk op veel plekken is ingericht. Taken worden opgedeeld in microhandelingen, protocollen vervangen ervaring, en dashboards nemen de plaats in van vakkennis en autonomie. Daarmee wordt het werk niet alleen makkelijker controleerbaar, maar ook minder aantrekkelijk, minder betekenisvol en minder gewaardeerd. “Als de samenleving niet functioneert zonder vakmanschap,” zegt Dekker, “waarom waarderen we het dan zo weinig?”

Die vraag raakt aan een bredere discussie over welk werk centraal zou moeten staan in Nederland. Als de arbeid die onze samenleving draaiende houdt het minst wordt erkend, dan ontstaat er een structureel probleem: de mensen die het meeste bijdragen, krijgen het minste terug – niet alleen in loon, maar ook in respect, invloed en identiteit. Dat creëert een kloof die verder gaat dan de arbeidsmarkt zelf. Het raakt het fundament van sociale cohesie en de wederkerigheid tussen burgers en de staat.

De toekomst van werk

Ons gesprek schuift dan bijna vanzelf richting technologie, omdat juist daar de spanning tussen vakmanschap en systeemlogica het meest zichtbaar wordt. Dekker benadrukt dat hij technologie niet als bedreiging ziet. Hij is geen pessimist die verwacht dat robots de arbeidsmarkt overnemen, en ook geen optimist die verwacht dat technologie vanzelf tot beter werk leidt. Volgens Dekker is het cruciale punt bij technologie niet de vraag of er robots komen, of hoeveel werk AI-systemen kunnen overnemen, maar wat die systemen doen met autonomie. Technologie kan werk verlichten, verbeteren, veiliger maken en ruimte scheppen voor vakmanschap. Maar ze kan werk ook versnipperen tot microtaken, het contact tussen collega's ondermijnen, en de handelingsvrijheid van werknemers beperken. Het onderscheid tussen deze twee vormen is bepalend voor hoe werknemers technologie ervaren: als ondersteuning of als bedreiging.

We bespreken twee toekomstbeelden. In het eerste scenario neemt technologie repetitieve of fysiek zware taken weg, vermindert het administratieve lasten, maakt het corrigeren van fouten makkelijker en geeft het werknemers ruimte om hun expertise beter in te zetten. In dat scenario versterkt technologie vakmanschap en verbetert het de kwaliteit van werk. In het tweede scenario verdeelt technologie werk in losse stappen, worden protocollen leidend, verdwijnen ervaring en intuïtie uit het werk en komt het accent te liggen op controle in plaats van vertrouwen. Dan wordt technologie een vorm van discipline in plaats van ondersteuning.

Wanneer technologie verkeerd wordt ingevoerd, is de ervaring van werknemers vaak dat hun vakmanschap miskend wordt. Fouten in systemen of trainingen die niet aansluiten bij de praktijk worden door werknemers gevoeld als persoonlijk falen of leiden tot frustratie. Ze herkennen de technische logica niet, krijgen niet de tijd om ermee om te gaan, en ervaren kritiek van bovenaf alsof zij tekortschieten. Dekker benadrukt dat dit psychologische effect onderschat wordt. “We onderschatten hoe snel technologie wordt gevoeld als miskennis,” zegt hij. “Niet omdat mensen niet willen veranderen, maar omdat ze het gevoel krijgen dat hun kennis wordt uitgedumd.”

Het publieke debat over AI maakt de situatie verwarrender. Aan de ene kant is er angst dat technologie banen vernietigt; aan de andere kant zijn er acute tekorten in zorg, techniek en defensie. Voor Dekker is die spanning grotendeels schijn. “Korte termijn en lange termijn worden voortdurend door elkaar gehaald,” zegt hij. Op de korte termijn kan technologie vooral junior- en flexfuncties wegdrukken, vooral in conjuncturele dippen. Maar op de middellange termijn creëert technologie nieuwe rollen, en op de lange termijn stijgt de vraag naar arbeid juist door economische groei, vergrijzing en toenemende complexiteit.

Het echte probleem is volgens hem niet dat Nederland te snel gaat, maar juist dat Nederland achterloopt. Arbeid is relatief goedkoop, waardoor bedrijven weinig prikkels hebben om te investeren in automatisering. Daardoor wordt de inzet van technologie vaak te laat, te beperkt en te ondoordacht gedaan – waardoor het vooral werk uitholt in plaats van verbetert. Nederland mist daarmee kansen om werk beter, menselijker en slimmer te maken. “We hebben juist meer

robotisering nodig om de krapte op te vangen,” zegt Dekker. “Zeker in zorg en techniek. Maar het gebeurt nauwelijks.”

Wel of geen zeggenschap over je werk

Terwijl we praten over de ongelijkheid op de arbeidsmarkt, komt Dekker op een groep die in beleidsstukken vaak als restcategorie verschijnt: mensen die niet werken, maar dat wél graag willen. Tijdens zijn veldonderzoek zag hij drie grote barrières. Ten eerste gezondheidsproblemen, niet abstract maar concreet: pijnklachten, psychische belasting, chronische vermoeidheid, langdurige stress en gebrekkige toegang tot zorg. Ten tweede de zorg voor kinderen: roosters die niet te combineren zijn, dure kinderopvang, onvoldoende plekken, instabiele thuissituaties. En ten derde diploma's of ervaringen die niet meer passen bij wat de arbeidsmarkt vraagt. Mensen hebben twintig jaar werkervaring in een functie die verdwenen is, of moeten in een heel andere sector aan de slag zonder erkenning van wat zij kunnen.

“Mensen zijn niet lui,” zegt hij. “Ze zijn moe. Dat is iets anders.” Die moeheid is niet alleen fysiek, maar ook bureaucratisch en psychologisch: moe van afwijzingen, moe van formuleren, moe van verplichtingen die niet passen bij hun leven. “Het is altijd willen, maar niet kunnen,” zegt Dekker. “Nooit niet willen.”

In dit deel van het gesprek komt de koppeling met het werk van de econoom en filosoof Amartya Sen vanzelf naar voren. Dekker verwijst in zijn werk naar het onderscheid tussen negatieve en positieve vrijheid. Veel beleid gaat uit van negatieve vrijheid – de vrijheid van verplichtingen, de mogelijkheid om keuzes te maken. Maar volgens Sen gaat echte (positieve) vrijheid over vermogens: de mogelijkheid om daadwerkelijk iets te kunnen doen. In de context van werk betekent dat: kun je je werk naar eigen inzicht invullen? Heb je invloed op processen? Kun je je rooster aanpassen aan je leven? Kun je kiezen wanneer en hoe je werkt?

In die zin is vrijheid in werk steeds vaker een formele vrijheid – de mogelijkheid om flexibel te zijn – maar steeds minder een concrete vrijheid waarin mensen zeggenschap ervaren. De controle over werkprocessen ligt vaak elders, en flexibiliteit wordt meer ervaren als onzekere beschikbaarheid dan als keuze. “Werk is pas vrijheid als je autonomie hebt,” zegt Dekker. “Niet als je alleen flexibiliteit hebt.”

Deze analyse vormt de brug naar het bredere punt dat Dekker wil maken: technologie, vakmanschap, waardering, werkdruk, bureaucratie, politieke vervreemding – het zijn geen losse fenomenen. Ze hangen samen omdat ze draaien om dezelfde kern: zeggenschap. Wie invloed heeft op zijn werk, kan het werk dragen. Wie invloed verliest, wordt door het werk overrompeld. En wie wordt overrompeld, sputtert tegen of vlucht.

Zeggenschap vormt daarmee het verzamelpunt van alle thema's die we bespraken. In de gesprekken met Dekker wordt steeds duidelijker dat dit niet gaat om een detail in werkprocessen, maar om de kern van wat waardig werk is. Het gaat om de vraag of je invloed hebt op je dagelijkse realiteit; of je gezien wordt, of je gehoord wordt, of je werk iets is wat jij mede vormgeeft. Zonder die basis voelt werk al snel als iets dat buiten je om georganiseerd wordt en waar je alleen nog maar onderdeel van kunt zijn door te gehoorzamen, te compenseren of te vluchten.

Volgens Dekker is het ontbreken van zeggenschap niet het gevolg van één fout, maar van drie structurele problemen die elkaar versterken. In de eerste plaats de manier waarop medezeggenschap is georganiseerd. Nederland heeft een Wet op de ondernemingsraden, maar in de praktijk wordt die wet op grote schaal omzeild. Bedrijven splitsen zichzelf op, OR's krijgen te weinig tijd of middelen, en belangrijke besluiten worden zo geformuleerd dat ze niet onder formele inspraak vallen. Daardoor ontstaat binnen organisaties een democratisch gat: werknemers worden wel geacht de gevolgen van beslissingen te dragen, maar niet om eraan bij te dragen.

Daarbij komt een tweede structureel probleem: functiewaardering. Nog altijd wordt werk gewaardeerd op basis van hiërarchische criteria, vooral het aantal mensen dat je aanstuurt. Dat sluit niet aan bij de manier waarop hedendaagse arbeid waarde creëert. Vakmanschap, zorg, kennis van processen, ervaring en maatschappelijke relevantie spelen nauwelijks een rol in waarderingssystemen. Dat leidt tot een scheve verhouding waarin leidinggeven wordt beloond, maar inhoudelijk werk ondergewaardeerd blijft. In een samenleving waar juist inhoudelijke beroepen cruciaal zijn, werkt dat demotiverend en vervreemdend.

Het derde probleem is de verdeling van waardecreatie. Werknemers hebben steeds minder invloed op de vraag hoe winst, tijd en werkdruk worden verdeeld. Ze creëren waarde, maar hebben weinig zeggenschap over waar die waarde naartoe gaat. De strategische keuzes worden boven hen genomen: digitaliseringsprojecten, reorganisaties, protocollen, werkdrukverdeling. “Wie geen invloed heeft op werk, voelt zich geen onderdeel van werk,” zegt Dekker. Het verlies van engagement dat hieruit voortkomt, wordt te vaak alleen beschreven als personeelstekort, verloop of inzetbaarheidsprobleem, terwijl het eigenlijk een democratisch tekort is.

Dat bredere tekort zien we terug in het sociale vangnet. Nederland heeft een complex web van regelingen, voorwaarden

en uitzonderingen. “We kunnen een eenvoudig systeem bouwen dat werkt,” zegt Dekker, “maar we hebben dertig regelingen naast elkaar die allemaal gebouwd zijn vanuit wantrouwen.” Deze bureaucratische opzet straalt niet alleen wantrouwen uit, maar creëert het ook. Mensen moeten voortdurend bewijzen dat ze recht hebben op ondersteuning. Kleine fouten kunnen grote gevolgen hebben. De logica is defensief, niet ondersteunend. In zo’n context worden mensen niet gestimuleerd om te herstellen, te bewegen, te werken of mee te doen; ze worden vooral beoordeeld.

Voor veel mensen werkt het sociale vangnet daardoor niet als vangnet, maar als doolhof. De onzekerheid die daaruit voortvloeit, maakt het moeilijker om grip te krijgen op werk, op inkomen en op toekomstplannen. Volgens Dekker draagt dit direct bij aan de kloof tussen politiek en samenleving. De overheid wordt ervaren als een instantie die controleert, niet als een instantie die ondersteunt. De gevolgen daarvan zien we terug in het politieke landschap.

Werk is politiek

Wanneer we in het slot van ons gesprek terugkeren naar de vraag waarom werk zo weinig voorkomt in politieke debatten, ondanks de enorme sociale gevolgen, benadrukt Dekker opnieuw dat werkervaringen zelden als politiek onderwerp worden gezien. Ziekteverzuim speelt zich af binnen organisaties, niet in het publieke domein. Burn-outs zijn individuele diagnoses, geen politieke gebeurtenissen. Onderbenutting van hogeropgeleiden is een arbeidsmarktprobleem, geen verkiezingsthema. En vertrek uit sectoren wordt vaak versimpeld tot een kwestie van salaris of “arbeidsmarktkrapte”, terwijl er veel meer achter schuilgaat. De politiek ziet de optelsom van deze ervaringen niet als één geheel, terwijl het voor werknemers wel één geheel vormt.

Dat werk nauwelijks een politiek thema is, ondanks deze structurele problemen, blijft voor Dekker een opmerkelijke blinde vlek. Werkdruk, burn-outs, gebrek aan autonomie en vertrek uit sectoren worden door individuen gevoeld, maar worden nauwelijks als collectief politiek probleem geformuleerd. Hoewel het hem verbaast, erkent hij ook wel dat er een aantal redenen voor zijn. Werkproblemen zijn vaak onzichtbaar georganiseerd binnen organisaties, waardoor ze niet vanzelf tot politieke gebeurtenissen leiden; er is geen duidelijke actor die het thema claimt – vakbonden zijn kleiner, werkgevers hebben andere prioriteiten en politieke partijen leggen het onderwerp vaak in economische termen uit; en werkervaringen worden zelden opgevat als iets dat politiek relevant is. Voor veel politici is de arbeidsmarkt geen ‘sexy’ onderwerp.

“Tegelijkertijd zien veel mensen dat hun werk hen uitput of uitholt,” zegt hij. “En toch komt het nauwelijks terug in campagnes. Dat is onvoorstelbaar.” Het draagt eraan bij dat mensen hun politieke vertegenwoordiging niet meer herkennen. Als hun werkervaring niet wordt teruggezien in de politiek, wordt de politiek ervaren als iets dat niet van hen is.

In die afwezigheid van een politiek verhaal over werk – en vooral over waardigheid en zeggenschap – ontstaat ruimte voor partijen die wel woorden geven aan frustraties, maar niet aan oplossingen. Dat ziet Dekker terug in de politieke verschuivingen in Nederland: mensen zoeken niet per se naar radicale verandering, maar naar erkenning van hun werkelijkheid. En die werkelijkheid gaat voor een groot deel over werk.

12. Conclusie Klassenstrijd 2026

Dit rapport laat zien dat de huidige politieke tweestrijd geen uitweg biedt voor de problemen waar werkende mensen dagelijks mee te maken hebben. Dat deze twee stromingen desondanks zo dominant zijn, komt doordat beide stromingen appelleren aan reële ervaringen van verlies aan grip, onzekerheid en frustratie. Zowel de anti establishment conservatieven als het kapitaalkrchtig establishment pretenderen antwoord te geven op die ervaringen, maar doen dat op een manier die de onderliggende machtsverhoudingen intact laat. De eersten bieden herkenning door onvrede te kanaliseren richting culturele vijandbeelden en morele ordening, zonder de materiële oorzaken van die onvrede aan te pakken. De laatsten presenteren zich als rationele beheerders van de economie, reduceren politiek tot het organiseren van randvoorwaarden voor kapitaal en framen beleidskeuzes als economische noodzaak. Daarbij maken ze gebruik van hardnekkige beelden, zoals van een almaar uitdijende overheid, achterblijvende productiviteit en simplistische analogieën zoals het huishoudboekje: geld dat je wil uitgeven, moet je wel eerst verdienen. Steeds blijft de kern van het probleem buiten beeld: het structurele verlies aan zeggenschap van werkenden over hun werk, hun inkomen en de richting van de economie.

Wat voor antwoorden kunnen socialisten hierop geven? Een belangrijk inzicht uit dit rapport is dat gedragsverandering geen antwoord is op wat in wezen een systeemprobleem is. Politici die zich richten op het corrigeren van individuele keuzes — gezonder leven, duurzamer consumeren, weerbaarder worden — leiden af van de machtsverhoudingen die die keuzes vormgeven. Sterker nog: ze ondermijnen de slagkracht van socialisten doordat zij het frame bevestigen waarin maatschappelijke problemen worden herleid tot persoonlijk falen of moreel tekort. Bovendien onderkennen zij daarbij reële ervaringen van een klasse die elke dag al wordt verteld hoe zij hun werk moeten doen. En zo komen socialisten onbedoeld in het kamp terecht dat mensen corrigeert in plaats van emancipeert. Socialisten doen er goed aan hier afstand van te nemen.

De inzet van socialistische politiek moet daarom helder zijn: het opnieuw claimen van democratie als emancipatieproject. Democratie niet als abstracte procedure, maar als concrete zeggenschap — over werk, over investeringen, over publieke middelen en over de inrichting van het dagelijks leven. Zolang beslissingen die ons allemaal raken structureel worden genomen door een kleine, kapitaalkrchtige minderheid, blijft elke belofte van keuzevrijheid of autonomie leeg. En anders dan de anti-establishment conservatieven beweren, is de markt inherent onrechtvaardig. Echte keuzes worden onmogelijk door informatieverschillen, en omdat een groot deel van de werkenden simpelweg niet beschikt over het geld, de tijd of de zekerheid om überhaupt reële keuzes te maken. De markt biedt consumenten geen echte zeggenschap. Pas wanneer we collectief bepalen waarin wordt geïnvesteerd, voor wie en onder welke voorwaarden, kunnen we ons onttrekken aan het permanente chantageframe van het investeringsklimaat en nepinspraak als consument.

Daarin speelt werk een centrale rol. Niet alleen omdat werk de primaire bron is van inkomen en bestaanszekerheid, maar omdat het ook een bron is van waardigheid, zelfvertrouwen en politieke kracht. Zoals we leren van Joan C. Williams en Dan Evans, wordt politiek vertrouwen niet gewonnen door morele abstracties, maar door aansluiting bij de dagelijkse werkelijkheid van werkenden. En die werkelijkheid is er één van toenemende druk, afnemende autonomie en structurele onderwaardering van vakmanschap — een analyse die in de gesprekken met Fabian Dekker scherp wordt bevestigd. De onvrede over werk is breed, diepgeworteld en rationeel. Dat deze onvrede momenteel door anti-establishment conservatieven wordt gekanaliseerd richting de 'linkse elite', moet ons aan het denken zetten.

Uiteindelijk draait het om een keuze. Of we laten onvrede steeds opnieuw kapen door krachten die mobiliseren zonder te veranderen. Of we bouwen aan een socialistisch project dat democratie opnieuw begrijpelijk, tastbaar en wenselijk maakt — geworteld in de ervaring van werkenden, gericht op zeggenschap, en gedragen door het vertrouwen dat mensen samen in staat zijn hun samenleving beter in te richten. Dat vraagt om iets anders dan herverdeling achteraf. Het vraagt om structurele democratisering van de economie: hogere lonen, vastere contracten, krachtige medezeggenschap, en collectieve zeggenschap over de richting van productie en innovatie.

Alleen dat biedt een uitweg uit de impasse die dit rapport beschrijft, en alleen zo krijgt klassenstrijd weer richting.

- ⁱ Onlangs werd nog door politicologe Léonie de Jonge vastgesteld dat deze partijfamilie, met nauwelijks inhoudelijke verschillen, ook in Nederland enorm groot is. Hier te lezen: <https://www.groene.nl/artikel/ruzie-op-rechts>
- ⁱⁱ Aan analyses van zowel de woorden en daden van de tech-miljardairs als die van het conservatieve anti-establishment is geen gebrek, en met enige regelmaat zullen we hier ook naar verwijzen. Waar het wel aan schort zijn analyses die specifiek vanuit socialistisch oogpunt bekijken welke kansen en bedreigingen zich voordoen. Het wetenschappelijk bureau heeft hier ook een traditie in, met analyses van de plannen van Fortuyn ('Leest u zijn boeken maar', uit 2002) en Wilders ('Wat Wilders Wil' uit 2008 en 'De gebroken beloften van Wilders' uit 2011).
- ⁱⁱⁱ Zoals de socioloog Merijn Oudenampsen bepleit, zijn er goede redenen om onderscheid te maken tussen het Amerikaanse en Nederlandse conservatisme. Hier te lezen: <https://repository.tilburguniversity.edu/server/api/core/bitstreams/9a396113-889a-4b7c-9df5-8bc231d61040/content>
- ^{iv} Kuin, R. en Linssen, B. (2025). Waardering werk neemt af. Hier te lezen: <https://esb.nu/waardering-werk-neemt-af/>
- ^v Een politieke variant op deze analyse is die van Bolkestein die in zijn tijd vaststelde dat iedereen tegenwoordig liberaal is, behalve Jan Marijnissen. Een andere variant is de oude SP-poster, waarop kabinetten van ongeveer dezelfde samenstelling werden weergegeven als telkens weer hetzelfde beleg: jam, kaas, worst. In de populaire internetcultuur zie je het terug in memes over het idee dat vrijwel elke partij in Nederland een variant is op de VVD.
- ^{vi} Er is nog weinig onderzoek gedaan naar de invloed van Project 2025 op de hele conservatieve beweging. De invloed op de tweede termijn van Trump is het meest duidelijk. Lees bijvoorbeeld deze beschouwing, vlak na de publicatie van het rapport: <https://www.theguardian.com/us-news/2024/sep/14/project-2025-election#:~:text=The%20guide%20is%20just%20one,Trump%20the%20election%20in%20November>. Een beschouwing over de invloed op de conservatieve beweging in andere landen is hier te lezen: https://globalextrémism.org/reports/project-2025-goes-global/?__s=xxxxxx&__s=5vt7wkm9jzm-no6dxc7c#Project-2025-Reorder
- ^{vii} Zie bijvoorbeeld deze peiling van NBC uit 2024, waar meer dan de helft van de respondenten zeer negatief is over Project 2025, en iets minder dan een kwart niet weet wat ze ervan vinden, wellicht omdat ze er nog niet van gehoord hebben. Hier te lezen : <https://www.documentcloud.org/documents/25174614-240405-nbc-september-2024-poll/?mode=document>
- ^{viii} Lees bijvoorbeeld deze beschouwing over Trumps houding ten opzichte van Project 2025 tijdens de verkiezingen: <https://cssh.northeastern.edu/donald-trump-shunned-project-2025-as-a-candidate-but-is-adopting-its-ide-as-in-office/> Tegelijkertijd zijn er berichten dat hij wel degelijk goed op de hoogte was van Project 2025, zoals hier te lezen: <https://docs.house.gov/meetings/GO/G000/20240924/117685/HHRG-118-G000-20240924-SD018.pdf>
- ^{ix} Er zijn verschillende instellingen die bijhouden hoeveel van de agenda van Project 2025 al is uitgevoerd. Deze is

- van PBS: <https://www.pbs.org/newshour/politics/tracking-how-much-of-project-2025-the-trump-administration-achieved-this-year>
- ^x Zie bijvoorbeeld dit overzicht van NBC: <https://www.nbcnews.com/politics/trump-administration/key-project-2025-authors-now-staffing-trump-administration-rc-na195107>
- ^{xi} Misschien wel de belangrijkste opmerking hierbij is dat Roberts relatief weinig woorden besteedt aan migratie. Hoewel hij twee keer noemt dat grenzen beter gesloten moeten worden, is er in de tekst weinig te zien waaruit de huidige ICE-raids voort zouden kunnen komen. Dat is anders bij latere hoofdstukken van het rapport.
- ^{xii} De manier waarop Project 2025 uitpakt is voor veel mensen enorm beperkend. Denk aan de mogelijkheden om een abortus te ondergaan. Maar in Project 2025 wordt dit vrijwel altijd omgekeerd voorgesteld. De overheid moet stoppen met het subsidiëren of promoten van abortus, zo wordt er gesteld. Daarmee is de retoriek vaak minder vatbaar voor kritieken op anti-establishment conservatieven die dwingend zijn m.b.t. leefregels en gedragingen. In de praktijk pakt hun beleid natuurlijk wel enorm restrictief uit, ten opzichte van de status quo en voor groepen als vrouwen, LHBTIQ+-mensen en immigranten.
- ^{xiii} Quinn Slobodian wijst er in zijn boek *Hayeks Bastards* (2025) op dat dit nog net wat subtieler ligt. Burgerschap qua verhouding met de overheid is opgelegd, maar burgerschap qua deelnemer aan een bepaalde gedeelde waardengemeenschap is wel grotendeels vrijwillig, zo is te lezen op pagina 62.
- ^{xiv} Een term die hier vaak voor wordt gebruikt, met name in complottheorieën, maar in *Project 2025* geen rol speelt, is de 'Deep State'.
- ^{xv} Voor Europese anti-establishment conservatieven zoals Geert Wilders en Nigel Farage speelt deze discussie een grotere rol bij de vraag wat de EU wel en niet zou moeten doen, dan de vraag of landen zelf uitgebreide gezondheidszorgstelsels zouden moeten hebben: daarover is nagenoeg consensus en sluiten conservatieven zich in ieder geval in retoriek aan bij het verzet tegen de afbraak van de verzorgingsstaat.
- ^{xvi} Wat veel van deze vraagstukken ingewikkeld maakt, is dat debatten twee dimensies krijgen: wat wil je precies (bijvoorbeeld klimaatbeleid) en hoe wil je dat voor elkaar krijgen (belasting op vliegreizen, of het beprizen van vervuiling). Het is de moeite waard om wat langer stil te staan bij de 'wij' van *Project 2025*. Deze groep, het Amerikaanse volk, wordt veel macht toegewezen. Dit is complex voor wie vanuit het perspectief van de werkende klasse redeneert. Velen zijn geneigd om hierbij ook mensen die niet meer werken (met pensioen) of die niet (meer) kunnen werken (met een uitkering) mee te rekenen (Marx was hier deels scherper, met zijn analyse van het lumpenproletariaat). Bij de anti-establishment conservatieven van *Project 2025* is die analyse een stuk harder. Mensen moeten vooral niet te veel steun krijgen, want daar worden ze alleen maar lui van, lijkt de toon. In een recent interview in de Volkskrant gaf schrijver George Packer een goed voorbeeld van deze dynamiek:

- "In 2016 heb ik gezegd dat als Donald Trump slim was, hij met vliegtuigen over het midden van het land zou moeten vliegen om duizenden exemplaren van The New Yorker naar beneden te gooien. Dan wisten de mensen beneden: dus zó kijken ze op ons neer." Hier te lezen: <https://www.volkskrant.nl/boeken/woke-heeft-in-dit-land-meer-veranderd-aan-het-vocabulaire-dan-aan-de-ongelijkheid-zegt-de-amerikaanse-schrijver-george-packer~b3672d71/>
- ^{xvii} Er is enig debat gevoerd over de vraag in hoeverre theoretisch geschoolde mensen neerkijken op praktisch geschoolde mensen. Lees bijvoorbeeld hier: <https://www.socialelvraagstukken.nl/nee-hoger-opgeleiden-kijken-niet-neer-op-lager-opgeleiden/>
- ^{xviii} In plaats van het vastleggen van sociale rechten als overwinning, worden dergelijke verworvenheden gepresenteerd als het wantrouwen van de heersende macht tegenover het gewone volk. Een passage daarover uit *Project 2025*: "Instead, they believe in a kind of 21st century Wilsonian order in which the "enlightened," highly educated managerial elite runs things rather than the humble, patriotic working families who make up the majority of what the elites contemptuously call 'fly-over country'."
- ^{xx} *Project 2025* omvat vrij uitgebreide plannen rondom het beperken migratie en aanpakken van mensen die illegaal in de VS verblijven. Dit is precies wat we nu zien gebeuren m.b.t. ICE. Anti-migratie is natuurlijk ook van groot belang voor de anti-establishment conservatieve bewegingen buiten de VS, zeker ook in Europa.
- ^{xxi} Zie bijvoorbeeld het werk van Quinn Slobodian. Later in het rapport wordt er wel over vakbonden gesproken. Hoewel we hier geen uitgebreide analyse van hebben gemaakt, valt het op dat *Project 2025* vakbondsrechten ondermijnt. Zie bijvoorbeeld deze alinea: "The next Administration should make new options available to workers and push Congress to pass labor reforms that create non-union "employee involvement organizations" as well as a mechanism for worker representation on corporate boards." Een wat uitgebreidere beschouwing is hier te vinden: <https://betterinaunion.org/project-2025>
- ^{xxii} Hayek was bijvoorbeeld uitgesproken anti-vakbond.
- ^{xxiii} De relatie tussen het neoliberalisme en monopolies is complex. Milton Friedman was er duidelijk minder scherp op dan Friedrich Hayek. Voor Friedman stond de vraag centraal of consumenten last hadden van een monopolie. Dit denken is zeer invloedrijk geworden.
- ^{xxiv} Het interview is hier te zien: <https://www.youtube.com/watch?v=vDTWU4m2H-g>
- ^{xxv} Zie hier hoe Farage hetzelfde doet: <https://tribunemag.co.uk/2026/03/reform-is-not-the-party-of-workers> . En met succes: een steeds groter deel ziet Reform als de partij van de arbeidersklasse.
- ^{xxvi} Zie bijvoorbeeld de volgende tekst uit de staatscommissie parlementair stelsel: "Inhoudelijke representatie houdt in dat de politieke opvattingen van kiezers in het parlementaire debat terugkeren, dat hun belangen effectief worden behartigd en dat de uitkomsten van het democratisch proces aansluiten bij wat zij verwachten en verlangen. Schiet de inhoudelijke representatie tekort, dan kan dat bij burgers leiden tot onvrede en zelfs vervreemding van het parlementair stelsel. Gebrek aan acceptatie van overheids-

- besluiten door de bevolking kan regeringsbeleid ineffectief maken, kan het draagvlak voor politieke besluitvorming schaden en kan een aantasting betekenen van de democratische rechtsstaat. De staatscommissie wijst er in dit verband op dat 'door het ontstaan van partijen en fracties het niet te voorkomen is dat een parlementaire meerderheid bij specifieke kwesties soms slechts een minderheid van de kiezers vertegenwoordigt en dat de meerderheid van de kiezers zich bij deze kwesties slechts door een minderheid in het parlement ziet gerepresenteerd. (..) Om die paradox op te lossen stelde de Russische politieke wetenschapper M. Ostrogorski (1854-1921) de invoering van een referendum voor. Bij belangrijke controversiële kwesties zou het onder voorwaarden mogelijk moeten zijn om een parlementaire meerderheid te corrigeren, wanneer die duidelijk afwijkt van de meerderheid van de bevolking." Zie ook: <https://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/parlement/staatscommissie>
- ^{xxvii} Zie bijvoorbeeld <https://nos.nl/collectie/14012/live-blog/2599741-kritiek-en-lof-van-politiek-en-land-op-coalitieakkoord-d66-cda-vvd-verdedigen-scherpe-keuzes>
- ^{xxviii} Zie bijvoorbeeld het oordeel van Mirjam de Rijk: "Het regeerakkoord is een integrale vertaling van het *Rapport Wennink*". Haar artikel is hier te lezen: <https://www.groene.nl/artikel/optoppen-en-afknipen>
- ^{xxix} Een goed voorbeeld hiervan valt te lezen op de website van FNV: <https://www.fnv.nl/nieuwsbericht/algemeen-nieuws/2026/03/nieuwe-europese-bedrijfsvorm-gaat-werknemersrecht>
- ^{xxx} Het stuk is hier te lezen: <https://jacobin.com/2018/11/pulling-rabbits-out-of-hats> De reactie van Paul Krugman is hier te lezen: <https://paulkrugman.substack.com/p/europe-v-america-whos-really-winning> Hier is het verhaal ook aardig uiteengezet: <https://cepr.net/publications/the-grand-illusion-the-u-s-europe-growth-gap/>
- ^{xxxi} Het rapport bevat een hoop cijfers waar je vraagtekens bij kunt zetten. Een goed voorbeeld is dat er er wordt geschreven dat: "De handelskosten van deze en andere verschillen in wetgeving tussen lidstaten zijn equivalent aan een invoertarief van 44% voor goederen, en 110% voor diensten binnen de EU." Dit lijkt een echo van een opmerking uit het Draghi-rapport, waar wordt verwezen naar onderzoek van Keith Head en Thierry Mayer. Deze auteurs hebben gereageerd op de manier waarop de cijfers zijn geïnterpreteerd: "If internal policy barriers really had a 45% tariff equivalent, this would indeed be worse than any policy that the US could impose. This is because proximity implies that members of the EU trade much more among themselves than they do with the US. As we have argued in this column, the preponderance of the evidence suggests the 45% is too high even as an estimate of the AVE of the border. It also vastly overstates the barriers that are akin to tariffs and could therefore be lowered as a result of EU Commission policy decisions. As we were compiling the evidence presented here, two blogs reached similar conclusions to us on the IMF's headline tariff equivalent: Lorenzo Bini Smaghi at Bocconi and Erik Fossing Nielsen's Substack." Het is hier te lezen: <https://cepr.org/voxeu/columns/no-eu-does-not-impose-45-tariff-itself>
- ^{xxxii} Zie <https://www.cpb.nl/publicatie/keu->

zes-kaart-2027-2030 Databestand tabellen en figuren KiK 2027 – 2030, Tabel 1.4.1, cel D14.

xxxiii Deze passage (in aangepast vorm) komt uit NRC, en is hier te lezen: <https://www.nrc.nl/nieuws/2025/12/25/groeien-de-kritiek-op-de-manier-waarop-peter-wennink-in-zijn-rapport-met-cijfers-omspringt-a4916204>

xxxiv Het bedrag dat hier is genoemd, is de som van de 381 miljard euro bruto winst in 2023 bij niet-financiële bedrijven en bijna 43 miljard euro winst bij de financiële bedrijven. Deze cijfers komen hier vandaan: <https://www.cbs.nl/nl-nl/cijfers/detail/85881NED>

xxxv Verspilling en transparantie over de uitgaven zijn ook altijd een groot thema van de SP geweest. Denk bijvoorbeeld aan de Roemer-norm, over externe inhuur.

xxxvi Zie bijvoorbeeld: https://esb.nu/wp-content/uploads/2024/09/D-021-023_IN_Kleinknecht.pdf

xxxvii Jimmy Dijk had recent een goed debat waarin de vraag aan de orde kwam hoe de SP aankijkt tegen werk en de overheid. Het is hier te zien: <https://www.youtube.com/watch?v=QJksKCifRMA>

xxxviii Wennink schrijft het als volgt op: “De Zelfstandigenaftrek is een voorbeeld van een dergelijke regeling, waarbij vooral het zijn van ondernemer wordt beloond in plaats van het feitelijke ondernemen.”

xxxix Er is veel te zeggen over de vraag wat voor soort groei wel en niet goed is. Maar dit debat gaat te vaak tussen degenen die groei als ultieme doel zien en degenen die juist toe willen naar krimp. In dit rapport gaan we hier niet verder op in, maar ons uitgangspunt is altijd dat groei geen doel op zich is, maar wel een middel tot een doel kan zijn.

xl Nederlandse werknemers hebben 1.600 tot 1.900 miljard euro aan pensioen gespaard. Dit laat zien dat werkenden in staat zijn collectieve vermogensmacht te genereren. Pensioenvermogen heeft een rol voor het inkomen op hogere leeftijd, maar is wel een goed voorbeeld van hoe een strategie gericht op zeggenschap eruit kan zien. In Zweden is hier ooit aan gewerkt in de vorm van wat later het Meidner-plan is gaan heten. Lees daar hier meer over: <https://www.sp.nl/nieuws/zweden-het-plan-van-meidner>

xli De bronnen van dit deel van het rapport zijn in deze eindnoot opgesomd:
-Het citaat van Jan Marijnissen komt uit de Tribune van 25/11/2014.
-De verwijzing naar het OESO onderzoek komt van Nu.nl, 19/03/2019: OESO: meerderheid vindt dat rijken meer belasting moeten betalen.
- De verwijzing naar de NOS komt van het NOS-bericht van 30/10/23: “Verkiezingen:veel politieke eensgezindheid over meer belastingen voor rijken”.
- De CDA en D66 maatregelen voor 2025 komen hoofdzakelijk uit “Keuze in kaart”, van het CPB.
- De genoemde Gino coëfficiënt van 0,788, met Nederland op de vierde plek, komt uit het boek van Duyvendak.
- De vermogenscijfers zijn allemaal afkomstig van het CBS.

xlii De bronnen van dit deel:
- Volkskrant: 6/2/26 en 10/2/26: Frankenstein-wet voor vermogensbelasting zal geen einde maken aan box 3 debat/ Waarom box 3 op de schop gaat en die verbouwing nog wel even gaat duren.

- Raad van State: over box 3 WWR 2/12/24
- Uitvoeringstoets WWR Eerste Kamer: bron voor 877 extra voltijdsmedewerkers en 664 miljoen tot 2033 extra
- Rechtse minderheid: Telegraaf 11/12/25:Alarm om oneerlijke en complexe box 3
- Washington post 21/2/26 redactioneel commentaar.
- Daly Telegraph 21/2/26
- Prins Constantijn: WNL op zondag 22/2/26
- NRC: 26/2/26: onrust over veranderingen in box 3.
- NRC 9/3/26:
- Trouw: 6/3/26 Nieuwe vermogenswet box 3 toch niet terug naar tekentafel
- Telegraaf: 27/3/26: box 3 perikelen duwen spaarders de grens over.

xlili Het artikel van Douenne, Sund en Van der Weele in ESB is hier te lezen: https://esb.nu/wp-content/uploads/2025/12/568-571_Douenne.pdf

xliv Enkele veranderingen die betrekking hebben op vermogens, zoals de verhoging van het tarief in box 3 van 32 procent naar 36 procent, en het afschaffen van de jubelton, lijken los te staan van dit IBO-rapport.

xlvi Volkskrant, 6 februari 2026: “‘Frankenstein-wet’ voor vermogensbelasting zal geen einde maken aan box 3-debat”. Hier te lezen: <https://www.volkskrant.nl/politiek/frankenstein-wet-voor-vermogensbelasting-zal-geen-einde-maken-aan-box-3-debat~b5f9c585/>

xlvii Trouw, 6 maart 2026: “Nieuwe vermogenswet box 3 toch niet terug naar de tekentafel”. Hier te lezen: <https://www.trouw.nl/politiek/nieuwe-vermogenswet-box-3-toch-niet-terug-naar-de-tekentafel~b64e1b26/>

xlviii WNL op Zondag, 22 februari 2026

xlviii Trouw, 6 maart 2026

xlvi Bronnen bij dit deel:
- Quote 500 2025
- Joop.nl: “Hoe de rijke lui de democratie met alle liefde ‘stabiel maken’ - voor henzelf, niet voor ons.”” Door Elianne Turenhout. Hier te lezen: <https://www.bnnvara.nl/joop/artikelen/hoe-de-rijke-lui-de-democratie-met-alle-liefde-stabiel-maken-voor-henzelf-niet-voor-ons>
- Volkskrant, 20 november 2025: “Hans’ Wijers val als informateur ettert nog altijd door: wat gebeurde er precies.” Hier te lezen: <https://www.volkskrant.nl/politiek/hans-wijers-val-als-informateur-ettert-nog-altijd-door-wat-gebeurde-er-precies~bb587fe9/>

86

SP.